

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 14 (2016), číslo 1

Jaroslava Hasmanová Marhánková, Jitka Skálová
**Kritika povinného očkování v ČR –
charakteristiky rodičů a diskurzivní
rámce, které využívají**

Martina Štípková

Trendy v porodech mimo partnerství

Ladislav Kázmér, Irena Boumová

**Spokojenost s bydlením v České
republice – výsledky šetření
2001 a 2013**

Matouš Hrdina

**Identity, Activism and Hatred:
Hate Speech against Migrants
on Facebook in the Czech Republic
in 2015**

Vážení čtenáři, vážené čtenářky,

v prvním letošním čísle vám opět předkládáme zajímavý mix článků na aktuální témata z pohledu sociologie, antropologie i mediálních studií. Než vám je představím podrobněji, upozorním na dvě formální změny ve struktuře publikovaných článků. Počínaje tímto číslem byl klasický abstrakt nahrazen tzv. rozšířeným abstraktem (extended abstract), který umožní i zahraničním čtenářům podrobněji poznat obsah a zjištění (většinou česky) publikovaných textů v našem časopisu. A ze stejného důvodu budou také tabulky a grafy v odborných článcích nadále uváděny rovněž v anglickém překladu.

V prvním článku se autorky Jaroslava Hasmanová Marhánková a Jitka Skálová z perspektivy sociologie a antropologie věnují živě diskutovanému tématu povinného očkování dětí. Popisují rostoucí skupinu českých rodičů, kteří se k povinnému očkování staví negativně, a analyzují diskurzivní rámce, které při zdůvodňování svých postojů využívají. Autorky tak poukazují na zajímavý paradox současné podoby občanství: jako jednotlivci jsme motivováni k tomu, abychom převzali více odpovědnosti za vlastní život i zdraví, což ale může vést k tomu, že právě péče o sebe a svou rodinu a větší informovanost (např. o vedlejších účincích očkování) se dostává do rozporu s představami o kolektivním zdraví populace (snaha o vysokou proočkovanost).

Ve druhém článku popisuje Martina Štípková vývoj podílu dětí, které se v ČR rodí mimo partnerství. Autorka rozlišuje dva jevy – to, zda žena těsně po porodu žije v domácnosti s partnerem, a to, zda ho uvede do rodného listu dítěte. Zatímco první jev je v posledních asi 10 letech stabilní, druhý se vyskytuje čím dál častěji. Zdá se tedy, že roste počet rodin, které prostřednictvím rodného listu chtějí ustavit a legalizovat vztah mezi novorozencem a otcem, ačkoli ten s ním nežije ve společné domácnosti. V článku se dále dozvíte mimo jiné i to, jak se uvedené charakteristiky liší pro různé sociodemografické skupiny matek a jak spolehlivě vlastně lze uvedené jevy statisticky zachytit.

Autoři třetího článku, Ladislav Kázmér a Irena Boumová, vysvětlují, jak se během 12 let změnila spokojenost českých občanů se svým bydlením. Článek tak připomíná, že tento zdánlivě samozřejmý jev je ve skutečnosti komplexní výslednicí mnoha faktorů. Výsledky analýzy ukazují, že s bydlením jsme nyní (resp. v r. 2013) rozhodně spokojenější než dříve (v

r. 2001) – jenže ne všichni. Pro které skupiny obyvatel to platí více a pro které méně, se dočtete v článku. A také to, které charakteristiky (ať už samotného respondenta - jako měsíční příjem, nebo bytu/ domu - jako typ vlastnictví apod.) mají největší vliv na to, zda nakonec budeme se svým bydlením opravdu spokojeni.

Číslo uzavírá netradičně anglický článek, v němž se Matouš Hrdina zabývá vysoce aktuální problematikou nenávistných projevů na Facebooku zaměřených proti migrantům. V článku se mimo jiné dozvíte, kdo (socio-demograficky) je typickým „tvůrcem“ nenávistných projevů na FB, jak do hry vstupuje obsah tradičních médií, projevy politiků a kdo přesně je na FB „nenáviděn“. Jak autor připomíná, sociální sítě jsou ideální platformou pro vznik názorově silně homogenních skupin, jejichž členové se vzájemně utvrzují ve svých postojích a radikalizují je (stejně smýšlející publikum je za to odměňuje). A vyjádření nenávisti vůči jedné skupině obyvatel (v případě migrantů bez ohledu na reálnou zkušenost většiny obyvatel ČR) je pak společným projevem mnoha různých strachů, nejistot a frustrací.

Závěrem mi jménem redakce časopisu dovoluji srdečně poděkovat všem autorům, autorkám, recenzentům a recenzentkám, kteří se na přípravě tohoto vydání podíleli. Doufám, že kromě knížek si na svou letní dovolenou přibalíte do kufru i náš časopis.

Za redakci časopisu vám přeji příjemné léto plné zajímavých prožitků.

Anežka Příběžská,
výkonná redaktorka

Ukázka citování článků z tohoto čísla:

Příjmení, Jméno. 2016. „Název článku.“ *Naše společnost* 14 (1): pp-pp, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2016.1.15.xxx>.

Kritika povinného očkování v ČR – charakteristiky rodičů a diskurzivní rámce, které využívají¹

Jaroslava Hasmanová Marhánková, Jitka Skálová

Critique of Compulsory Vaccination in the Czech Republic: Characteristics of Parents and Discursive Frames They Use

Extended abstract:

The Czech Republic and its predecessor, Czechoslovakia, have a long-term tradition of immunization programmes, with a current coverage rate of 98–99%. Vaccination is mandated by law to all individuals living in the territory of the Czech Republic. In legal terms, a person who refuses to have their child vaccinated commits an administrative offence against public health. While many experts consider immunization as one of the greatest achievements of modern medicine, some members of Czech society do not regard compulsory vaccination as a clearly positive phenomenon.

This paper focuses on parents' critical perspectives on immunization in the Czech Republic. Its goal is to present the sociodemographic characteristics of parents with critical attitudes to immunization as well as the argumentative discourses they mobilize. The text is based on a questionnaire survey of parents who are active critics of immunization practice. The questionnaire was published at the website of Rozalio, a leading NGO that mobilizes parents against the practice of compulsory vaccination in the Czech Republic. 372 respondents participated in the survey. Open-ended questions were used to invite the parents to share their attitudes on vaccination and their motivations to refuse or critique the practice.

The paper starts by presenting a sociodemographic profile of the parents who participated in the questionnaire survey. The quantitative data presented are not representative and rather provide us with general hints to better understand who the parents against vaccination are. The results indicate that critical debates on the practice of compulsory vaccination are primarily attended by better-educated women living in different parts of the Czech Republic. Subsequently, the central part of the analysis deals with the respondents' answers to open-ended questions about their motivations to refuse/postpone vaccination.

Three distinct ways the parents framed their critical attitudes to vaccination were identified in the analysis. The most salient frame, "biomedical discourse of risk", exploited the concepts and principles of biomedicine but deviated from the dominant interpretation of immunization as public good, instead emphasizing related individual risks. As opposed to the concept of collective immunity as one of the pillars of general immunization policies and epidemiologic discourses, the parents emphasized the need to take an individual approach and personalize the risk. The second frame, "discourse of holistic health", was much less salient. Referring to the principles of holistic medicine, it emphasized the role of lifestyle at the expense of medical control of the body. Finally, "activist discourse" was another less frequently mentioned frame. It argued against vaccination as part of a more general critique of the ways the health care system operates and government interferes with individual freedoms..

Keywords: anti-vaccination movement, biomedicine, discourse, vaccination refusal

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2016.1.14.268>

Československo, respektive Česká republika, je charakteristická dlouholetou tradicí v oblasti očkování. Československo jako první země na světě dokázalo pomocí celoplošného očkování eradikovat výskyt přenosné dětské obrny a zároveň bylo jistým novátorem v zavádění plošného očkování i proti dalším infekčním nemocem, jako jsou např. spalničky, příušnice, zarděnky, záškrť, dávkový kašel apod. Dnes Česká republika patří mezi země se systémem povinného očkování, kde se míra proočkování populace pohybuje kolem 98-99 % [UNICEF 2012]. Podle současného očkovacího kalendáře absolvují děti od devátého do šestadvacátého týdne svého života v několika dávkách povinné očkování proti šesti nemocem.

Přestože je očkování mnoha odborníky/cemi z řad lékařských autorit považováno za jeden z největších úspěchů lékařského výzkumu, ne všichni členové/ky společnosti považují ochranu před infekčními nemocemi získanou vakcínací za jednoznačné pozitivum. I přes dlouholetou tradici povinného očkování dnes nacházíme stále více rodičů, kteří se zamýšlí nad tím, zda je pro jejich děti očkování skutečným přínosem, nebo naopak přílišným zásahem do lidského organismu. Někteří z nich odmítají přijmout očkovací povinnost nařízenou státem, očkovací systém považují za příliš rigidní a preferují v otázkách péče o své zdraví a zdraví svých dětí svobodnou volbu. V tomto textu usilujeme o to, podívat se

na problematiku kritiky očkování perspektivou rodičů, kteří takovýto postoj zaujmají. Cílem tohoto textu je představit sociodemografické charakteristiky rodičů, kteří se kriticky staví k očkování, a zároveň diskurzy, které při své argumentaci rodiče mobilizují. Text vychází z dotazníkového šetření mezi rodiči, kteří kriticky vystupují vůči praxi očkování. Rodiče v dotazníku dostali rovněž prostor vlastními slovy vyjádřit své postoje k očkování a důvody, které je vedly k jeho odmítání či kritice. Na základě analýzy těchto odpovědí text představuje klíčové diskurzy kritiky očkování ze strany rodičů a dílčí témata, která v nich rezonují.

Politiky povinného očkování a jejich úprava v ČR

Filozofie plošného očkování vychází z konceptu kolektivní imunity. Ten předpokládá, že při dosažení určité míry proočkovánosti v populaci dochází k přerušení cirkulace původce infekce v populaci, což může ve výsledku vést i k celkové eliminaci dané infekce. Vysoká míra proočkovánosti v populaci tak poskytuje ochranu i pro ty, jež z nějakého důvodu nemohou být očkováni [Chlíbek et al. 2010]. Politiky plošného očkování tedy pracují s očkováním jako s nástrojem ochrany zdraví celé populace. Jednotlivé státy Evropské unie se poměrně liší v legislativní úpravě systému očkování. To se týká jak míry zasahování státu do rozhodnutí o očkování, tak i nemocí, které jsou do tohoto systému zahrnuté. Povinné očkování je typické především pro tzv. postsocialistické země (ČR, Slovensko, Polsko, Maďarsko).² Konkrétní schéma očkování se ale v těchto zemích může lišit. Mezi další evropské státy se systémem povinného očkování patří například Francie, kde zákon o veřejném zdraví stanovuje povinné očkování proti záškrtu a tetanu do 18 měsíců věku a proti dětské obrně až do 13. roku věku. Rodiče, kteří odmítnou tato povinná očkování dětí, mohou být potrestáni odnětím svobody v délce až 6 měsíců a pokutou ve výši 3 750 EUR. Sousední Rakousko a Německo naopak žádná povinná očkování nestanovuje a pracuje pouze se systémem obecně doporučeného očkování, které je dobrovolné. Z toho rovněž vyplývá, že rodičům, kteří ponechají své děti neočkované, nehrozí žádná forma sankcí [Liga lidských práv 2010]. Míra proočkovánosti populace je nicméně velmi vysoká i ve státech, které mají pouze dobrovolný systém očkování. Jiné státy nemají uzákoněný systém povinného očkování, absolvování určitých očkování ale může být podmínkou vstupu do některých institucí. Tak je tomu například ve Spojených státech amerických, kde rodiče nejsou povinni nechat své děti očkovat, absolvování vybraných očkování je nicméně podmínkou možnosti studia v rámci veřejných škol a univerzitního vzdělávání.

Provedení povinného očkování v České republice upravuje vyhláška Ministerstva zdravotnictví č.537/2006 Sb. Zákon zároveň ukládá povinnost podrobení se očkování všem jedincům žijícím na území České republiky. Jedinou výjimkou ze zákona jsou osoby s tzv. trvalými kontraindikacemi. Za očkování dětí do 15 let věku odpovídají rodiče. Při nedodržení této povinnosti stanovené státem může být uložena pokuta až do výše 10 tisíc korun. Zařízení péče o předškolní děti mají navíc právo dle zákona odmítnout dítě, které neabsolvovalo (byť jen některé) z povinných očkování a zároveň nemá kontraindikaci. To se týká i účasti na zotavovacích akcích na základní škole

(jako jsou například ozdravné pobyty, lyžařské výcviky apod.). V nález z března 2015 Ústavní soud konstatoval, že povinné očkování jako podmínka přijetí dítěte do mateřské školy není protiústavním zásahem do práva na vzdělávání [ÚS 16/14].

Novela zákona o ochraně veřejného zdraví, která je v současné době projednávána Poslaneckou sněmovnou, dále posiluje sankce spojené s odmítnutím očkování především ve vztahu k poskytovatelům zdravotní péče a služeb péče o dítě. Při nesplnění §45 Zákona o veřejném zdraví, který stanovuje povinnost zajistit a provést pravidelná, zvláštní a mimořádná očkování, navrhuje novela sankce pro zdravotníky až do výše tří milionů korun. Zařízení péče o předškolní děti (včetně dětských skupin a soukromých zařízení) podlé této novely mohou v budoucnu přijímat pouze děti, které se podrobily povinnému očkování či mají doklad o přítomnosti kontraindikací. Přijetí neočkovaného dítěte do zařízení je nově hodnoceno jako správní delikt ze strany poskytovatele, za nějž je možné uložit pokutu až do výše 500 tis. Kč [Vládní návrh zákona...2014]. Proti připravované novele se zvedla velká vlna kritiky ze strany rodičů, ale především zařízení péče o děti, které uvedené sankce vnímají jako potenciálně likvidační.

V roce 2013 vydala Česká lékařská komora prohlášení, v němž deklaruje zpochybňování očkování ze strany lékařů za postup *non-lege artis*. Právní výklad možnosti odmítnout povinná očkování však není v České republice zdaleka jednoznačný. V roce 2004 Veřejný ochránce práv opakovaně žádal Ministerstvo zdravotnictví, aby se začalo zabývat možnými výjimkami v případě odmítání povinného očkování a úpravou zákonných podmínek. Ve své souhrnné zprávě zdůrazňoval, že současná zákonná úprava nezohledňuje např. případy, kdy rodiče odmítají očkování z důvodů předchozí negativní zkušenosti s očkováním v rodině, a kritizoval nepřijatelný nátlak často vyvíjený na tyto rodiče autoritami, které tvrdí, že o své děti v případě odmítnutí očkování dostatečně nepečují [Veřejný ochránce práv 2005]. Nález Ústavního soudu z roku 2011 [ÚS 449/06] zdůrazňuje, že očkování nemůže být bezvýjimečně vynucováno a že je potřeba přihlížet k individuálním specifikám osob a jejich motivacím očkování nepodstoupit (*ibid.*: 7-8). Zároveň ale upozornil na svá předchozí stanoviska poukazující na to, že autonomie rodičů při rozhodování o zdravotnických zákrocích vůči jejich dětem není absolutní (*ibid.*: 10). V prosinci 2015 se Ústavní soud zastal rodičů, kterým byla uložena pokuta za odmítnutí očkování své nezletilé dcery. Rodiče svůj odmítavý postoj k očkování odůvodňovali negativními zdravotními následky očkování a zároveň vírou, která jim zapovídala nechat vykonat na dítěti invazivní zdravotnický úkon. Ústavní soud konstatoval, že v tomto případě může být nutnost podrobit se povinnému očkování považována za omezení svobody projevovat své náboženství nebo víru. Zároveň ale zdůraznil, že budoucí uplatňování dané výjimky z povinného očkování z důvodu víry musí zůstat „restriktivně vnímanou výjimkou [...] nikoli snad dispensem přiznaným bez dalšího (*posuzování* - pozn. autorek) určitému náboženství či skupině osob uznávajících určitou víru“ [ÚS 1253/14: 13]. V současné době tedy nepanuje zcela jasná shoda ohledně právního postupu v případě odmítnutí očkování a sankcí s ním spojených. Zároveň stále probíhá několik soudních sporů týkajících se povinnosti očkování, které mohou v budoucnu ovlivnit tuto praxi.

Antivakcinační hnutí

Hnutí kritická k očkováním mají stejně dlouhou tradici jako samotné programy plošného očkování. Ty mají své kořeny především v Evropě a Spojených státech. V době počátků těchto programů směřovaly argumenty proti očkování nejčastěji ke kritice povinnosti nařízené státem či odkazovaly na náboženské důvody nepřirozených zásahů do Boží vůle a přirozeného chodu života. Dnešní formy antivakcinačních hnutí v Evropě a USA se formují především kolem otázek zdraví a kritika očkování je rámována zejména obavami rodičů z jeho negativních dopadů. Poukazuje se především na nežádoucí účinky očkování, jako je možnost zpomalení senzomotorického vývoje dítěte, ochrnutí či dokonce smrt. Očkování je ze stran jeho kritiků/ček dáváno do souvislosti rovněž s rozvojem některých dalších nemocí jako autismus, alergie, atopické ekzémy, cukrovka či poruchy imunity. Kritici/čky očkování poukazují na nejasnost dlouhodobých vedlejších účinků. Očkování je jimi často popisováno jako nepřirozený zásah do imunitního systému člověka, který má nevratné a nepředvídatelné dopady.

Ačkoliv jsou očkovací programy ve výrazné míře součástí globálních strategií péče o zdraví, akceptace nebo odmítnutí očkování na lokální úrovni jsou výrazně ovlivněny konkrétním historickým a společenským kontextem. Například kořeny masivní nedůvěry v očkovací programy v některých částech Asie a Afriky často leží v koloniální historii těchto regionů. Kritika očkování je zde často rámována strachem ze snahy západu ovládnout či infikovat nezápadní komunity. Například v roce 1990 se v Kamerunu rozšířila pověra o sterilizačních účincích vakcíny proti tetanu. Dívky v té době masově prchaly ze škol, aby se ukryly před zdravotníky aplikujícími vakcínu. Kampaň organizovaná mezinárodními organizacemi byla nakonec ukončena. Lokální kulturní historie země se promítla rovněž do postojů jednotlivých obyvatel k tomuto medicínskému zákroku a celé filozofii hromadného očkování populace [Feldman-Savelsberg, Ndonko, Schmidt-Ehr 2000]. Podobný případ se odehrál v roce 2003, kdy několik muslimských duchovních v Nigérii vyzvalo věřící k odporu vůči očkování proti dětské obrně. Vakcínu v duchu konspiračních teorií popisovali jako nástroj, jak rozšířit virus HIV a způsobit sterilizaci muslimského obyvatelstva. Výsledkem bylo rozšíření případů obrny v Nigérii a v sousedních státech. Kritika očkování se v tomto případě stala jen dílčí součástí dlouhodobého boje o politickou a náboženskou moc v regionu [Clements, Greenough, Shull 2006]. Podobné případy nalézáme i v evropských zemích. V roce 2008 po medializovaném případě úmrtí sedmnáctiletého chlapce, kterému byla aplikována kombinovaná vakcína proti spalničkám a zarděnkám, klesla míra proočkovanosti na Ukrajině během jednoho roku o 10 % a i nadále klesá. Bazylevych [2011] ve svém výzkumu postojů ukrajinských rodičů ukazuje, že jejich nedůvěra v očkovací séra byla podpořena i specifickou politickou situací na Ukrajině a její geografickou polohou. Rodiče často poukazovali na nedůvěru vůči zahraničním organizacím, včetně WHO, které podle nich vidí Ukrajinu pouze jako bariéru proti rozšíření případné infekce z východu na západ a nemají žádný skutečný zájem o zdraví ukrajinských obyvatel. To podle nich vede k tomu, že na Ukrajinu distribuuji levné preparáty z Indie s nežádoucími účinky. V jejich argumentech tak rezonovaly jak představy o Indii jako špinavé zemi, ze které nemohou vze-

jít kvalitní preparáty, tak politické dědictví vymezení východu a západu. Ačkoli výše uvedené příklady pocházejí z odlišných koutů světa a ilustrují různost kořenů antivakcinačních hnutí, jejich společným rysem je, že dobře ukazují, jak přístup jednotlivců k očkování reflektuje i širší kulturní a historický kontext. Všechny tyto případy dokládají, že postoje k očkování často slouží rovněž jako prostor, kde lidé vyjadřují své obavy a hodnoty, které nemusí být nutně spojené pouze s postoji k biomedicině jako takové, ale mohou například odrážet specifický vývoj dané společnosti a její historii.

Zatímco historické kořeny antivakcinačního hnutí byly budovány především na základě odporu k praktice povinného očkování jako vyjádření útlaku státu či prohřešení se vůči přirozenému Božímu řádu a jeho kritika nebyla nutně spojována s ochranou zájmů dětí, dnes otázky očkování mobilizují především rodiče. Podobně je tomu i v České republice. Hnutí Rozalio, které se od roku 2007 stává těžištěm antivakcinačního hnutí v ČR, samo sebe označuje za občanské sdružení rodičů, kteří se shodují na tom, že volba očkovat by měla být dobrovolná [Rozalio (online)]. Jeho cílem je především podpořit zavedení systému dobrovolného očkování a nabízet rodičům informace týkající se očkování. V případě otázek povinného očkování se v ČR velmi aktivně angažuje rovněž Liga lidských práv. V nedávné době proběhlo několik soudních sporů týkajících se odvolání vůči sankcím spojených s nedodržením povinného očkování.

Kritika očkování ve světle proměňujících se přístupů ke zdraví, osobní odpovědnosti a autoritě biomedicíny

Politiky plošného očkování je potřeba vnímat především jako součást (moderních) technik biopolitiky, které prostřednictvím kontroly individuálních těl sledují zájem celé populace. Jak ale upozorňuje Rose [2001], stát dnes již není situován do pozice strážce zdraví společnosti. Zájem kolektivity, populace či národa se stává stále problematičtější nástrojem legitimizace jakýchkoliv intervencí do života jednotlivce. Současné formy biopolitiky apelují na jednotlivce skrze jeho/její osobní odpovědnost za vlastní zdraví. Ruku v ruce s imperativy osobní odpovědnosti za své zdraví zároveň dochází k pluralizaci interpretací „pravd“ o zdraví a nemoci. Jednotlivci získávají přístup k nezměrnému množství informací a zároveň jsou stavěni do pozice těch, kdo je mají sami odpovědně vyhodnocovat. Takovéto prostředí výrazným způsobem redefinuje vztah mezi laickým a expertním věděním a dává vzniknout novým formám expertíz a kontroverzím [Rose 2007: 140-143]. V tomto ohledu lze současná anti-vakcinační hnutí v Evropě vnímat rovněž jako příkladné ztělesnění proměn fungování moderní biopolitiky [detailněji viz Hasmanová Marhánková 2014].

Jakkoliv mohou současná antivakcinační hnutí v Evropě narušovat jeden z obecně přijímaných a státem podporovaných pilířů politik veřejného zdraví, je zároveň možné vnímat je jako velmi praktické naplnění neolibérálních imperativů osobní odpovědnosti za vlastní zdraví a důrazu na informovanost a aktivní roli pacientů/tek při rozhodování o poskytované zdravotní péči. Blume [2006] poukazuje na významný posun v rámci ideologie veřejného zdraví, která klade čím dál větší důraz na individuální práva a osobní zodpovědnost. Pacienti/

ky (či spíše klienti/ky) zdravotnického systému jsou systematicky vybízeni k tomu, aby skrze vlastní volby, starost o sebe a zdravý životní styl převzali závazek péče o své zdraví. Tyto ideologické změny podle Bluma rovněž ústí v nárůst počtu informovaných rodičů, kteří se naučili své preference prosazovat a medicínské autority pro ně již nejsou jednoznačnou zárukou nezpochybnitelné expertízy [Blume 2006]. Klíčovým rámcem diskurzů spojených s kritikou očkování se stává především redefinice rizik, která jsou ve spojitosti s očkováním vnímána jako nejasná a nepředpověditelná. Odpovědnost ke společnosti jako celku je v rámci kritiky očkování nahrazena důrazem na individuální rizika [Skea et al. 2008]. Rodiče kritičtí k očkování neustále vyhodnocují tato rizika a snaží se vypořádat s nejistotou, která je s jejich předpokládanou nejasností spojena [Hasmanová Marhánková 2014].

Kritiku povinného očkování je zároveň možné vnímat rovněž jako výraz poklesu důvěry v autoritu lékařů a biomedicíny [Hobson-West 2007]. Někteří autoři poukazují na provázanost současného antivakcinačního hnutí s tzv. hnutími přirozeného porodu, kdy se kritický postoj k očkování stává kontinuálním pokračováním hledání alternativních cest v péči o zdraví dítěte i artikulování odporu k medikalizovanému charakteru prenatální, porodní i pediatrické péče [srov. např. Rogers, Pilgrim 1994]. Postoj k očkování jako součást přístupu k péči o zdraví svých dětí a vztah k biomedicině se v tomto ohledu stávají osami formování specifických forem kolektivních identit i subjektivit rodičů. Jak poukazuje Lemke [2011: 98], tyto nově se vynořující pacientská rodičovská sdružení či svépomocné skupiny „představují nové kolektivní subjekty, které nabourávají hranici mezi laiky a experty, mezi aktivními výzkumníky a pasivními příjemci technologického pokroku“.

Metodologie výzkumu

Cílem výzkumu prezentovaného v tomto textu bylo zmapovat charakteristiky rodičů, kteří se kriticky staví k očkování, a zároveň analyzovat způsob argumentace, které při zdůvodnění svého postoje používají. Jako metoda byl použit dotazník s uzavřenými a otevřenými otázkami. Dotazník byl vytvořen v aplikaci Google documents a odkaz na něj byl umístěn na webových stránkách občanského sdružení Rozalio, které bylo požádáno o spolupráci na výzkumu. Odkaz na dotazník byl zároveň umístěn na Facebooku tohoto občanského sdružení. Sdružení Rozalio představuje nejvýznamnější organizaci v ČR sdružující rodiče kritické k očkování. Předpokládali jsme proto, že jejich stránky budou představovat také klíčovou platformu pro virtuální setkávání rodičů, jež mají zkušenosti s odmítnutím některých či všech povinných očkování. Uzavřené otázky v dotazníku sloužily ke zmapování sociodemografických charakteristik rodičů (jako je pohlaví, vzdělání, místo bydliště atd.). Otevřené otázky v dotazníku dávaly respondentům/kám prostor pro popsání vlastních důvodů, proč se rozhodli zcela či částečně neočkovat a/nebo očkování (prozatím) odkládat. Během dotazníkového šetření v roce 2012 vyplnilo dotazník celkem 372 respondentů/tek³.

V následující analýze představujeme nejprve sociodemografický profil rodičů, kteří se dotazníkového šetření zúčastnili a vyjadřovali v něm kritické postoje k očkování. Prezentovaná data mají pouze deskriptivní charakter a není možné je v žádném ohledu považovat za reprezentativní pro

soubor rodičů kritických k očkování. V České republice zatím absentují studie, které by nabízely komplexnější informace o sociodemografických charakteristikách rodičů, kteří se k praxi povinného očkování staví kriticky. V tomto ohledu je potřeba prezentovaná data vnímat spíše jako první, velmi obecné nahlédnutí na to, kdo jsou rodiče, kteří navštěvují stránky sdružení Rozalio (jako první a nejviditelnější platformy sjednocující rodiče kritické k očkování).

Dotazník byl pro účely našeho výzkumu koncipován především jako prostředek oslovení rodičů pro další případnou spolupráci na hloubkových rozhovorech. Zájem rodičů o jeho vyplnění a množství a „hutnost“ výpovědí v rámci otevřených otázek nás nicméně vedly k tomu, využít jej k detailnější analýze. Jádrem naší analýzy se staly především odpovědi, které respondenti/ky uváděli u otevřených otázek týkajících se důvodů, které je vedly k odmítnutí/ odložení očkování. Odpovědi rodičů v této části dotazníku měly charakter relativně dlouhého plynulého textu (nejčastěji v podobě jednoho odstavce, výjimkou ale nebyly ani odpovědi delší). Ačkoliv tedy byla data původně získána prostřednictvím dotazníku, množství odpovědí a jejich obsáhlý charakter otevíral vhodný prostor pro kvalitativní analýzu. Odpovědi proto byly analyzované prostřednictvím softwaru Atlas.ti určeného ke zpracování kvalitativních dat. Při analýze jsme se soustředily na analýzu diskurzivních rámců, které v souladu s přístupem Dudové [2012: 32] vnímáme jako „snadno srozumitelné vzorce argumentace přítomné v diskurzu“, které vymezují definici daného problému. Diskurz v tomto případě chápeme jako formu sociální praxe, která dává význam zkušenosti či umožňuje artikulovat určitý způsob vidění světa. Zároveň se ale jedná o formu sociální struktury, která omezuje možnosti, jak lze o určitých věcech či zkušenostech hovořit [Sunderland, Litosseliti 2002]. Naším cílem bylo identifikovat, jaké argumentační rámce rodiče používají pro to, aby odůvodnili a legitimizovali svůj postoj k očkování.

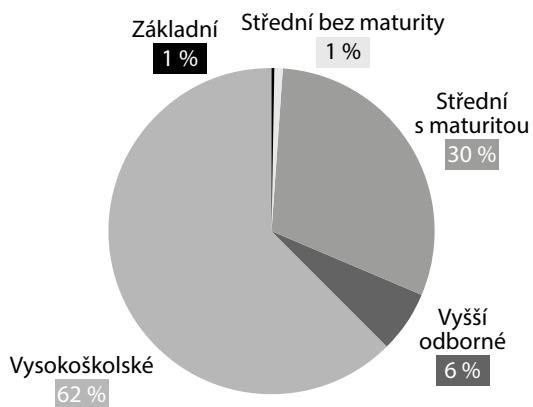
Sociodemografické charakteristiky rodičů kritických k očkování

Dotazník umístěný na webových a facebookových stránkách o.s. Rozalio vyplnilo celkem 372 respondentů/ek, z toho 7 % (26) mužů a 93 % (346) žen. Je zřejmé, že ženy zaujímají v péči o zdraví dítěte dominantnější pozici než muži a jsou také častěji těmi, kdo vyhledává informace týkající se očkování. Respondenti/ky odpovídající na dotazník byli nejčastěji ve věku mezi 30 – 40 lety. Věkový průměr respondentů/tek byl 34 let, nejmladší ve věku 21 a nejstarší ve věku 54 let. Mezi respondenty/kami převažovali lidé žijící v manželství (73 %), 13 % dotazovaných žilo v partnerství, 10 % uvedlo, že jsou svobodní. Ve zbylých případech se jednalo o lidi rozvedené (3 %) či ovdovělé (1 %).

Za zmínku stojí bezpochyby údaje o dosaženém vzdělání respondentů/tek. Jak je patrné z grafu č. 1, kritický postoj k očkování je typický spíše pro rodiče s vyšším vzděláním. Vysokoškolsky vzdělaní rodiče tvořili převážnou část rodičů vymezujících se v dotazníku kriticky vůči povinnému očkování (62 %). Druhou výraznou část tvořili rodiče se středoškolským vzděláním s maturitou (30 %).

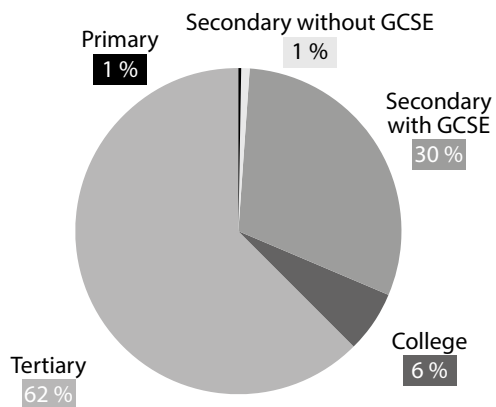
Z grafu č. 2 je patrné, že nejvyšší zájem o problematiku povinného očkování je v Praze a v Jihomoravském kraji. Tato skutečnost může být mimo jiné dána tím, že právě v Praze

Graf 1. Zastoupení respondentů podle nejvyššího dosaženého vzdělání

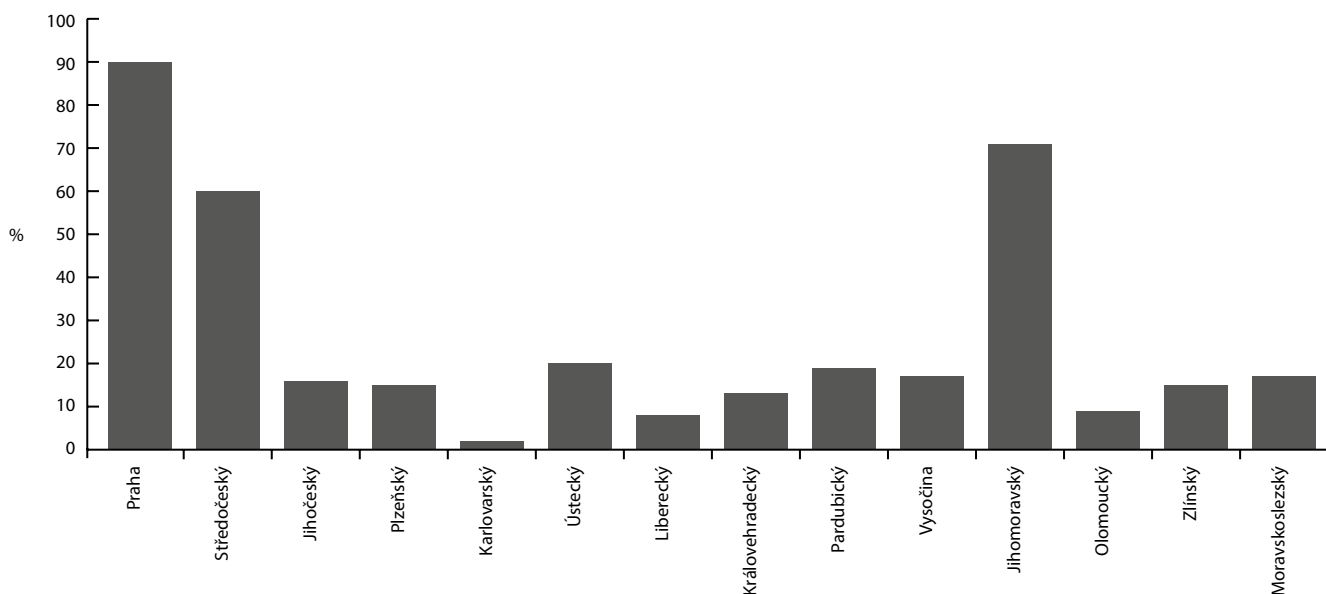
Zdroj: Hasmanová Marhánková, Skálová 2012, N=372

Graph 1. Respondents by their highest educational attainment

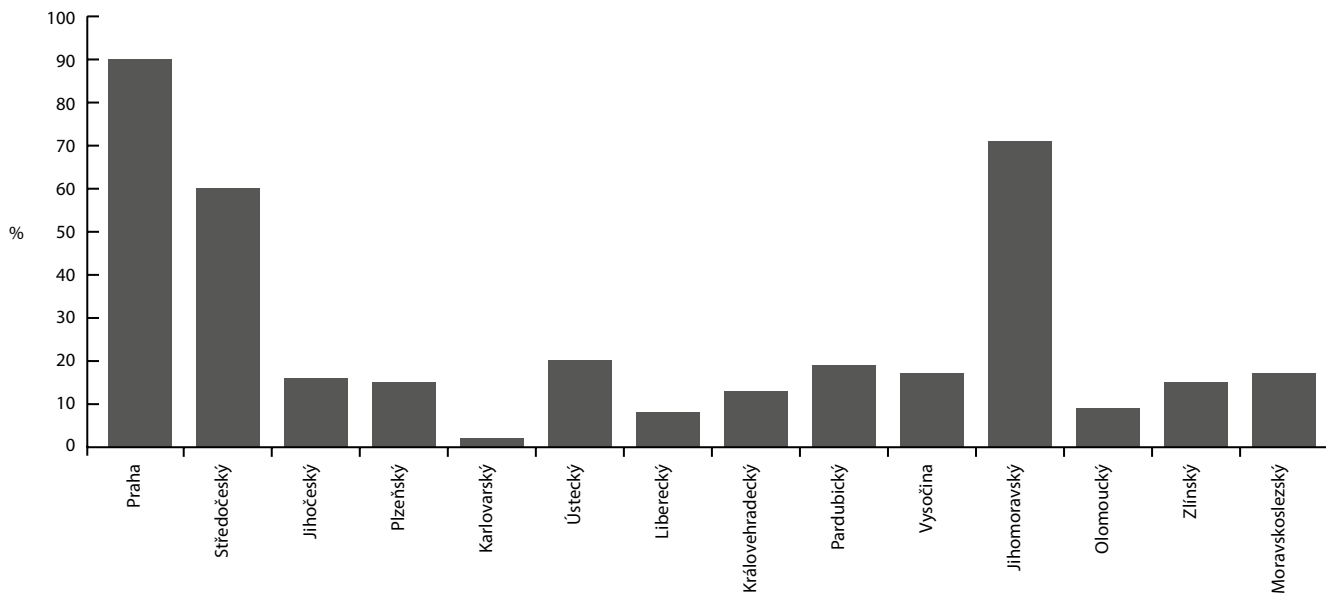
Source: Hasmanová Marhánková, Skálová 2012, N=372

Graf 2. Zastoupení respondentů podle kraje bydliště

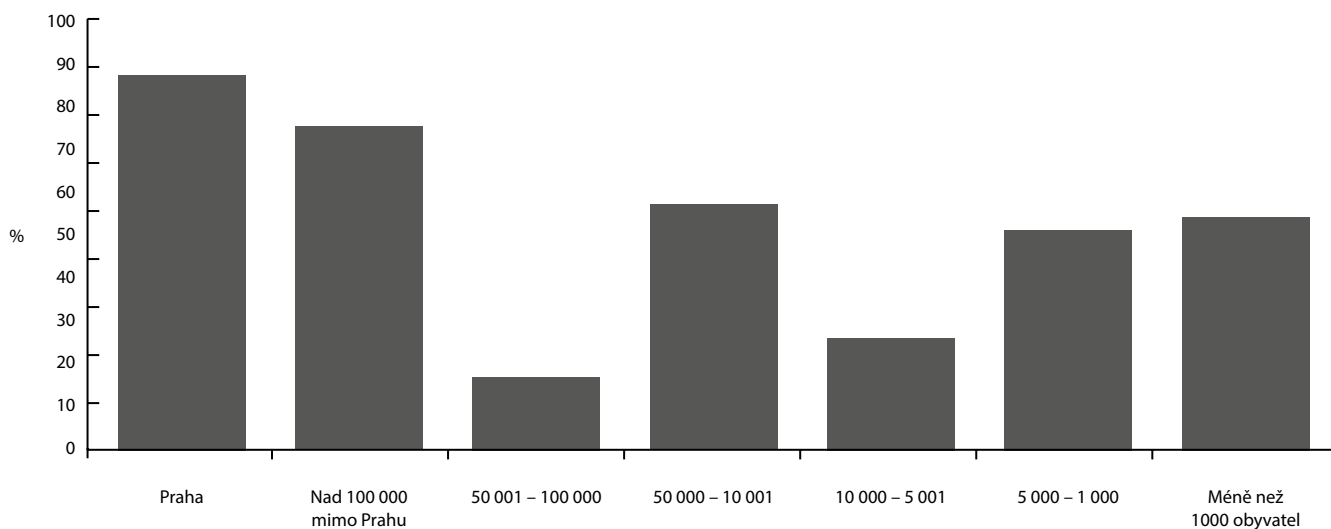
Zdroj: Hasmanová Marhánková, Skálová 2012, N=372

Graph 2. Respondents by region

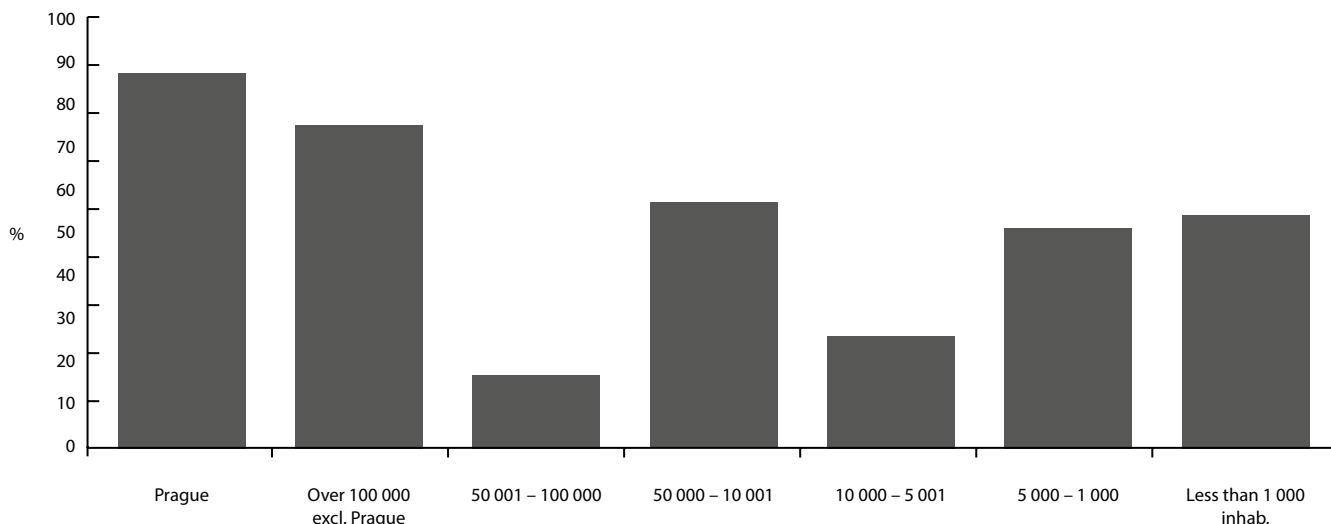
Source: Hasmanová Marhánková, Skálová 2012, N=372

Graf 3. Zastoupení respondentů podle velikosti místa bydliště

Zdroj: Hasmanová Marhánková, Skálová 2012; N=372

Graph 3. Respondents by municipality size

Source: Hasmanová Marhánková, Skálová 2012; N=372

a Brně existují specializované ambulance pro očkování. Tato specializovaná pracoviště se zabývají obecně problematikou očkování, doporučováním individuálních očkovacích plánů a řešením kontraindikací očkování.

Dalším z možných důvodů, proč v šetření Praha a Jihomoravský kraj vystupují jako regiony s největším počtem zastoupení, může být působení výrazných občanských sdružení věnujících se problematice zdraví či přímo očkování. Občanské sdružení Rozalio má sídlo v Praze. V Brně pak má svou základnu Liga lidských práv, která se dlouhodobě angažuje v problematice otázkách spojených s povinným očkováním, a rovněž ekologické hnutí Nesehnutí, jehož ústředním motem je „svoboda – zodpovědnost – angažovanost“ [Nesehnutí (online)]. Ve všech případech se jedná o silné neziskové organizace, kolem nichž se shromažďují lidé preferující odpo-

vědnost, aktivismus a svobodu v rozhodování o svém životě. Rozalio (nejen v Praze) pravidelně organizuje besedy pro rodiče zajímaví se o téma očkování. Podobně i v Brně funguje v rámci mateřského centra pravidelná Podpůrná skupinka pro rodiče za svobodnou volbu v očkování.

Jak je patrné z grafu 3, otázka kritických výhrad vůči povinnému očkování se však neomezuje pouze na jednotlivce žijící ve velkých městech, jako je Praha či Brno. Respondenti/ky, kteří vyplnili dotazník, představovali heterogenní skupinu z hlediska velikosti obce místa bydliště. Dotazník vyplnili jedinci z měst s velkým počtem obyvatel stejně jako ze středně velkých měst, ale i z obcí s počtem obyvatel pod 1 000. Zájem o problematiku očkování je dle statistických výstupů z online dotazníku problémem protínajícím celou Českou republiku.

Diskurzivní rámce kritiky očkování

Druhá část dotazníku obsahovala otevřené otázky, kde měli rodiče možnost vyjádřit se ohledně svých postojů k očkování a důvodů jeho případného odmítnutí. Většina rodičů využila tento prostor a k očkování se, často poměrně obsáhle, vyjádřila. I zde je vidět, že rodiče často problematikou očkování žijí a cítí potřebu se o své názory podělit. V rámci analýzy jsme identifikovaly tři základní diskurzivní rámce, které rodiče používali při legitimování své volby neočkovat, očkování odložit či se vůči němu minimálně kriticky vymezit. Je přitom potřeba upozornit, že tyto rámce se vzájemně nevyklučují a že někteří rodiče ve svých výpovědích odkazovali postupně na vícero z nich.

První z rámců jsme nazvaly „**biomedicínský diskurz rizika**“. Ačkoliv se může na první pohled zdát, že kritika očkování vychází především ze snahy zpochybnit principy biomedicíny, rodiče ve svých výpovědích využívali biomedicínu spíše jako hlavní zdroj autority pro legitimizaci svého rozhodnutí. Jak ukazují i naše předchozí studie, rodiče kritičtí k očkování často při své argumentaci používají termíny biomedicíny a odvolávají se na principy vědeckých postupů (jako je například reprezentativita výzkumu či chybějící dlouhodobé studie vlivu očkování). Tito rodiče sami aktivně využívají jazyk biomedicíny a sami sebe vnímají jako relevantní aktéry, kteří do biomedicínských diskuzí mohou (a mají) vstupovat [Hasmanová Marhánková 2014]. V rámci biomedicínského diskurzu rizika bylo kritické vymezení se vůči očkování rámováno medicínskými termíny odkazujícími především na (zdravotní) rizika spojená s očkováním a potřebu jejich aktivního vyhodnocování ze strany rodičů, a to bez ohledu na názor biomedicínských autorit.

V rámci tohoto diskurzu vystupovaly především tři významná témata. První z nich odkazovalo na nejasnost přínosu očkování a zároveň jistou přítomnost rizik. Nejčastěji zmiňovaný důvod, proč rodiče očkování částečně či zcela odmítli, představovalo jejich přesvědčení o tom, že případná rizika spojená s očkováním převyšují jeho přínosy pro zdraví dítěte.

„Z důvodu, že negativa převyšují pozitiva očkování. Nelíbí se mi, že vakcíny nemají ověřenou účinnost, mají obrovské vedlejší účinky (včetně úmrtí) a obsahují alergeny, toxické chemické látky, složky živočišného původu (zvířecí a lidské). Dle mého je daleko větší pravděpodobnost, že (dítě – pozn. autorek) bude mít po očkování nějaké trvalé následky, než že onemocní danou nemocí.“
„Velká obava z vedlejších účinků vakcín, tato obava je větší než obava z následků po případně prodělané nemoci, proti které by jinak moje dcera měla být očkovaná.“

Rodiče za nejvýraznější nežádoucí účinky považovali především: narušení imunity dítěte, nejasnost případných dlouhodobých vedlejších účinků vakcín (rozvoj autoimunitních nemocí, alergií, ekzému, autismu...), zátěž organismu v podobě přidaných látek, které jsou součástí vakcín. Většina rodičů přitom ve svých odpovědích neodmítala očkování jako celek. Rodiče, kteří hovořili o naprosté nedůvěře k očkování, a odmítající v odpovědích jakékoliv jeho přínosy, byli v minoritě. Většina rodičů se shodovala spíše na tom, že jejich strach ze zásahu do organismu dítěte

a nejistota ohledně případných negativních účinků je větší než důvěra, že očkování jejich dítěti prospěje.

Vedle strachu z nepředvídatelných vedlejších účinků očkování jako druhé nejčastější téma vystupovala pocíťovaná negativní zkušenost s očkováním v minulosti u sebe, svých dětí nebo ve svém bezprostředním okolí.

„Po vakcinaci na TBC měl syn vleklou několikaměsíční reakci, hexa vyvolala ekzém - na můj vkus až dost. Navíc jsem pro očkování MMR nenalezla žádné argumenty, které by mě přesvědčily o jeho nezbytnosti.“

„Měli jsme negativní zkušenost v rodině s očkováním. Synovec skončil po hexavakcině na kapačkách v nemocnici se zánětem ledvin. Začali jsme si zjišťovat informace a nakonec jsme se rozhodli očkování vůbec nepodstoupit.“

Jak je vidět i z předchozích odpovědí rodičů, setkání se s nežádoucími účinky očkování (či spojení obtíží dítěte s jeho absolvováním) sehrává u řady rodičů roli spouštěcího mechanismu, kdy se začnou o problematiku očkování zajímat a hledat další informace. Je přitom na místě předpokládat, že jejich zájem se soustředí především na informace o nežádoucích účincích, což může dále podkopávat jejich důvěru v systém očkování. Jak ukázal již náš předchozí výzkum, rodiče velmi negativně reagují na bagatelizaci pocíťovaných negativních účinků očkování u svých dětí ze stran lékařů a neochota diskutovat i negativa spojená s očkováním se stává zdrojem jejich nedůvěry ve zdravotnický systém [Hasmanová Marhánková 2014].

Třetí výrazné téma v rámci biomedicínského diskurzu představoval důraz na individuální přístup k dětem a zohlednění rodinné anamnézy. Ve výpovědích velmi silně vystupovala poptávka ze strany rodičů, aby na jejich dítě bylo nahlíženo jako na konkrétního jednotlivce, ke kterému nelze přistupovat prizmatem obecně stanovených očkovacích plánů. Je přitom potřeba upozornit, že rodiče, kteří by odmítli všechna povinná očkování, nepředstavovali mezi respondenty rozhodně většinu. Velmi častým případem bylo, že rodiče očkování nejprve odložili, aby získali delší čas ke svému finálnímu rozhodnutí, nebo pro ně odložení očkování o několik měsíců či let představovalo dostatečný prostředek, jak se vyrovnat s pocíťovanými riziky očkování. Rodiče, kteří očkování pouze odložili, zdůrazňovali především potřebu dát dětské imunitě čas či schopnost starších dětí se s případnými nežádoucími účinky lépe vyrovnat:

„Chceme individuální očkovací plán - oddálit to co nejvíc, až dítě bude mít stabilizovanou imunitu.“

„Některá očkování byla odložena na vhodnější dobu - neodmítám očkování apriori, ale chci rozhodovat o vhodném čase aplikace, nikoli aplikovat bezhlavě podle kalendáře bez ohledu na individuální stav dítěte a rodinný program.“

Jak je vidět i v této výpovědi, rodiče často zdůrazňovali potřebu individuálního přístupu k očkování a zvažování konkrétního zdravotního stavu dítěte a rodinné anamnézy. Při svém odůvodňování rozhodnutí oddálit či zcela odmítnout očkování často vyzdvihovali neschopnost zdravotnického systému brát v potaz konkrétní situaci dané rodiny (v jakém prostředí žijí, jaký byl předchozí zdravotní stav dítěte, zda se v minulosti v rodině objevily některé nežádoucí účinky při

čítané očkování...). Nebylo to tak nutně očkování samotné, ale spíše logika plošného očkování, která v těchto výpovědích vystupovala jako nejvýraznější riziko. Jako upozorňuje Hobson-West [2003], současná antivakcinační hnutí zdůrazňují individuální a personalizovaný charakter rizik. Tento způsob rámování rizik přitom kontrastuje s politikami veřejného zdraví a epidemiologickými diskurzemi stojícími v základu systému plošné vakcinace, které naopak zdůrazňují rizika kolektivní (ohrožení populace).

Druhý výrazný diskurz přítomný ve výpovědích rodičů jsme nazvaly „**diskurzem holistického přístupu ke zdraví**“. Jednalo se o výpovědi, které byly rámované specifickými přístupy ke zdraví a nemoci. Rodiče ve svých odpovědích v těchto případech odkazovali na principy celostní medicíny a roli životního stylu na úkor medicínských zásahů do organismu. Nemoc často popisovali jako přirozenou součást života, které se nemá cenu předem bránit:

„Jsem přesvědčena, že nemoci k člověku přicházejí z určitého důvodu, jsou našimi „pomocníky“ v růstu. Očkování navíc považují za neověřený experiment, který spíše škodí, než čemukoli pomáhá.“

Výrazným tématem se v rámci tohoto diskurzu stávala pocíťovaná nepřírozenost zásahu do organismu prostřednictvím očkování.

„Snaha po co největší přirozenosti a přirodnosti, pokud mi v tomto smyslu něco nesedí, hledám k tomu informace, v tomto případě je na mé pomyslné váze příliš mnoho proti očkování (celkově jsem proti chemii, natož vpichování do krve a mnoho vedlejších účinků, další jsou duchovní zákony - nemoc přichází, aby poukázala na nerovnováhu, nevěřím v to, že se jí dá předcházet touto tzv. prevencí). Bylo by toho asi více, je to prostě komplex důvodů vycházejících z určitého směřování v našem životě.“

Rodiče v rámci tohoto diskurzu často zdůrazňovali, že životní styl a pohoda jsou významnějšími nástroji prevence onemocnění než očkování, které podle nich neřeší podstatu nemoci. Ve svých odpovědích přitom nepopírali závažnost onemocnění, zdůrazňovali ale svou víru, že přírodními postupy, zdravým životním stylem a péčí o děti jsou schopni se s nimi případně vyrovnat či jim dokonce předejít.

„Své děti miluji, vyrůstají v rodině naplněné láskou, která se snaží respektovat jejich potřeby (samozřejmě v rámci určitých hranic). Jsem přesvědčena, že toto rodinné prostředí bez stresů je základem jejich dobrého zdraví a umožní jim překonat jakoukoliv nemoc respektive při setkání se s ní vyhnout se jejímu propuknutí.“
„Preferuji zodpovědný přístup k vlastnímu zdraví spočívající ve zdravém životním stylu, včetně stravy a pohybu. Léčíme se homeopaticky, „babskými“ recepty a jinými alternativními metodami.“

Jak je vidět i z předchozí citace, zdravý životní styl byl v rámci tohoto diskurzu často představován jako alternativa k očkování vycházející z důrazu na individuální zodpovědnost za vlastní zdraví (či v tomto případě odpovědnost rodičů za zdraví svých dětí). Studie Reich [2014] z amerického prostředí ukazuje, že matky odmítající očkování často vnímají samy sebe jako někoho, kdo je prostřednictvím neustálé kontroly rizik schopný

dosahovat nejlepšího zdraví svých dětí a to bez ohledu na další aktéry/ky v oblasti péče o zdraví. Oproti kolektivní praxi očkování nezohledňující specifika konkrétního dítěte kladly důraz na co nejdříve kojení, správnou výživu a zdravé prostředí. Reich tento důraz na neustálou kultivaci zdraví dětí ze strany matek nahlíží jako součást neoliberálního projektu mateřství, jehož nositelkami jsou především vzdělané a relativně dobře zabezpečené ženy. Tyto ženy využívají svého kulturního kapitálu k tomu, aby své volby mohly v rámci zdravotního systému prosadit [viz rovněž Hasmanová Marhánková 2014: 179-183 pro české prostředí]. Zároveň ale odmítají uznat potenciální rizika, která jejich volby mohou mít pro ostatní [Reich 2014].

Třetí diskurz identifikovaný v rámci výpovědi jsme pojmenovaly „**aktivistickým diskurzem**“. V rámci tohoto diskurzu byly výhrady k očkování rámovány nejen kritikou samotného očkování, ale také kritikou společnosti či fungování zdravotnického systému. Výrazným tématem se v rámci tohoto diskurzu stávala nedůvěra v lékaře/ky a fungování systému zdravotnictví. V těchto odpovědích rodiče často zdůrazňovali roli farmaceutického průmyslu, jehož zájmy mohou jít proti zájmům pacientů.

„Naprostá nedůvěra v dobrý úmysl farmaceutického průmyslu, jeho jedinou motivací je zisk a v tomto svém snažení jdou přes mrtvolu. Systém jim pak jde na ruku - schvalovací procesy vakcín, výzkumy, který si farma průmysl sám platí...“

Objevovала se rovněž kritika nedemokratičnosti systému povinného očkování, který sice ponechává odpovědnost za zdraví dětí v rukou rodičů, zároveň jim ale nedovoluje svobodně rozhodovat o zdravotní péči, která jim bude poskytnuta.

„Navíc dochází ke střetu zájmů a prosazuje se zde velmi výrazně zejména lobby farmaceutických firem. V neposlední řadě se mi vůbec nelíbí to, že o svém dítěti nemohu rozhodovat já jako matka, ale rozhoduje za mě stát. V případě, že se mému dítěti něco stane, odpovědnost ale nikdo nepřijímá.“

„Velice mě zaráží diktatura v tomto „demokratickém“ státě ohledně povinného očkování, o to více, když v západní Evropě je očkování svobodnou volbou.“

V rámci této kritiky často vystupovala distinkce svobodného Západu a nesvobody zakotvené v povinnosti očkovat. Symbolické ztotožnění povinného očkování s „nezápadní“ Evropou tak zároveň umožňovalo rodičům rámovat kritiku očkování jako součást boje za vymanění se ze socialistické minulosti a odpoutání se od paternalistické koncepce státu jako autority přebírající odpovědnost za zdraví svých občanů/nek. Na tomto místě je potřeba upozornit, že se jedná skutečně o ztotožnění symbolické. Jak jsme zmínily i v úvodu, politiky povinného očkování rozhodně nejsou výsadou pouze střední a východní Evropy. I v zemích na západ od našich hranic nalezneme státy s poměrně striktním systémem povinného očkování. Využití odkazu na absenci povinného očkování v západních demokratických státech je tak potřeba vnímat spíše jako součást způsobu, jakým je skrze aktivistický diskurz téma očkování rámováno rovněž jako otázka vzájemného vztahu mezi občany/kami a státem - tj. diskuze nad tím, do jaké míry je stát oprávněn vstupovat do voleb, jež rodiče činí ohledně zdraví svých dětí.

Přítomnost aktivistického diskurzu ve výpovědích rodičů (jakkoliv se nejednalo o rámec dominantní) ukazuje, že otázky spojené s očkováním přesahují oblast starosti o zdraví a stávají se rovněž platformou pro artikulování nespokojenosti s fungováním právního systému či společenských institucí.

Závěr

V tomto textu jsme usilovaly o to, představit charakteristiky rodičů, kteří se kriticky vymezují vůči očkování, a diskurzy, které při tom mobilizují. Kvantitativní data, která jsme měly k dispozici, mají nereprezentativní charakter a poskytují spíše obecná vodítka k porozumění toho, kdo jsou rodiče kritičtí k očkování. Ukazují však, že se jedná o skupinu, jež je poměrně homogenní, co se týče dosaženého (vyššího) vzdělání, a heterogenní, co se týče místa bydliště. Zdá se tak, že (kritické) diskuze nad praxí povinného očkování oslovují především vzdělanější ženy žijící v různých částech České republiky. Jádro naší analýzy však představoval především pohled na postoje těchto rodičů a způsob argumentace, který volí při legitimizování svého postoje. V rámci analýzy jsme identifikovaly tři výrazné diskurzivní rámce, které při popisu svého kritického postoje vůči očkování rodiče využívali.

Nejvýraznějším rámcem se stával „biomedicínský diskurz rizika“, který využíval pojmy a principy biomedicíny, nicméně odkláněl se od dominantní interpretace kolektivních výhod očkování a namísto nich zdůrazňoval individuální rizika s ním spojená. Dominance tohoto diskurzu ve výpovědích rodičů ukazuje, že kritika očkování rozhodně neznamená rovněž kritiku biomedicíny jako takové a jejích principů. Znamená však odmítnutí protikladu mezi laickým a expertním věděním a jejich rozdílnou autoritou. V rámci tohoto diskurzu rodiče přejímali roli toho, kdo je nejvíce schopný (a oprávněný) interpretovat význam rizik spojených s očkováním. Nejvýraznějšími tématy se v rámci tohoto diskurzu stával neustálý proces zvažování přínosu a rizik a také individualizace jejich dopadů. Oproti konceptu kolektivní imunity, která se stává pilířem politik plošného očkování a epidemiologických diskurzů, rodiče kladli důraz na nutnost individuálního přístupu a personifikace rizik.

Druhý, výrazně méně frekventovaný diskurzivní rámec představoval diskurz holistického přístupu ke zdraví. Ten odkazoval především na principy celostní medicíny a roli

životního stylu na úkor medicínských zásahů do organismu. Oproti biomedicínskému diskurzu rizika v něm rezonovalo jiné (než biomedicínské) pojetí zdraví a nemoci. Nemoc byla popisována jako životní zkušenost nesoucí hlubší významy a zdraví jako výsledek určitého přístupu k životu (nikoliv jako produkt vhodných medicínských zákroků). Zdravý životní styl a odpovědný přístup ke zdraví svých dětí byly v jeho rámci představovány jako alternativa k očkování. Poslední, rovněž méně frekventovaný diskurzivní rámec jsme nazvaly aktivistickým diskurzem. V jeho rámci byla kritika očkování tematizována jako součást kritiky fungování zdravotnického systému a restriktivních zásahů státu do individuálních svobod.

Rose a Novas [2005] tvrdí, že se nacházíme ve věku biologické individuální zodpovědnosti, která je zakotvena v normách zdraví, v přístupech ke zdraví a v neposlední řadě také ve výchově ke zdraví. Aktivismus a odpovědnost za své zdraví se v současné době staly nejen žádoucí, ale dokonce požadovanou morální povinností každého jedince [Parusniková 2000]. Kritiku praxe povinného očkování je možné v mnoha aspektech vnímat jako ztělesnění (či vedlejší produkt) těchto procesů. Jak ukazují i závěry naší analýzy, postoje rodičů reflektují všudypřítomný tlak na aktivní účast v prevenci zdraví každého z nás. Rose [2007: 146-147] poukazuje na to, že současné konceptualizace (biologického) občanství pracují s konceptem informovaného občana, který zná svůj zdravotní stav, rodinnou anamnézu a rizikové faktory. Neustále je aktivně vyhodnocuje a v návaznosti na nich činí takové kroky, aby maximalizoval kvalitu svého zdraví. Takovéto pojetí občanství se stává i integrální součástí současných politik veřejného zdraví a jejich vedlejším produktem je vynoření se nového typu „problematických“ občanů – těch, kdo odmítají přijmout odpovědnost za svoje zdraví a vydat se cestou neustálého (informovaného) vyhodnocování různých možných voleb [ibid.]. Zdá se však, že projekt biologického občanství dává vzniknout i dalším formám „problematických“ občanů, kteří naplňují imperativ osobní odpovědnosti a sebe-poznání ve jménu vyhodnocení rizik, jejich volby ale zároveň představují výzvu pro politiky veřejného zdraví. Důraz na osobní odpovědnost za zdraví se pak snadno dostává do protikladu ke konceptům zdraví veřejného, které oproti rizikům individuálním a personifikovaným zdůrazňují rizika kolektivní a hovoří jazykem statistiky.

- Bazylevych, Maryna. 2011. „Vaccination Campaigns in Postsocialist Ukraine: Health Care Providers Navigating Uncertainty.“ *Medical Anthropology Quarterly* 25 (4): 463-456, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1548-1387.2011.01179.x>.
- Blume, Stuart. 2006. „Anti-vaccination Movements and Their Interpretations.“ *Social Science & Medicine* 62 (3): 628-642, <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.06.020>.
- Clements, Christopher J., Paul Greenough, Diana Shull. 2006. „How Vaccine Safety Can Become Political - The Example of Polio in Nigeria.“ *Current Drug Safety* 1 (1): 117-119, <http://dx.doi.org/10.2174/157488606775252575>.
- Dudová, Radka. 2012. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Feldman-Savelsberg, Pamela, Flavien T. Ndonko, Bergis Schmidt-Ehr. 2000. „Sterilizing Vaccines or the Politics of the Womb: Retrospective Study of a Rumor in Cameroon.“ *Medical Anthropology Quarterly* 14 (2): 159-179, <http://dx.doi.org/10.1525/maq.2000.14.2.159>.
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava. 2014. „Postoje rodičů odmítajících povinná očkování svých dětí: případová studie krize důvěry v biomedicínské vědě.“ *Sociologický časopis* 50 (2): 163-188, <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.2.75>.
- Hobson-West, Pru. 2003. „Understanding Vaccination Resistance: Moving Beyond Risk.“ *Health, Risk and Society* 5 (3): 273-283, <http://dx.doi.org/10.1080/13698570310001606978>.
- Hobson-West, Pru. 2007. „Trusting Blindly Can Be the Biggest Risk of All“: Organized Resistance to Childhood Vaccination in the UK.“ *Sociology of Health & Illness* 29 (2): 198-215, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9566.2007.00544.x>.
- Chlíbek, Roman, Roman Prymula, Jan Smetana, Miroslav Šplího. 2010. *Očkování. Význam a výhody* [online]. Praha: Česká vakcinologická společnost, ČLS JEP [cit. 9. 4. 2016]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/j9cnyh2>.
- Lemke, Thomas. 2011. *Biopolitics. An Advanced Introduction*. New York: New York University Press.
- Liga lidských práv. 2010. *Právní systémy očkování dětí. Analýza právní úpravy vybraných evropských států*. Brno: Liga lidských práv.
- Nesehnutí. 2016. [online]. Brno: Nesehnutí [cit. 8. 6. 2016]. Dostupné z: <http://nesehnuti.cz/>.
- Parusniková, Zuzana. 2000. „Biomoc a kult zdraví.“ *Sociologický časopis* 36 (2): 131-142.
- Reich, Jennifer A. 2014. „Neoliberal Mothering and Vaccine Refusal: Imagined Gated Communities and the Privilege of Choice.“ *Gender & Society* 28 (5): 679-704, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243214532711>.
- Rogers, Anne, David Pilgrim. 1994. „Rational Non-compliance With Childhood Immunisation: Personal Accounts of Parents and Primary Health Care Professionals.“ Pp. 1-67 in *Uptake of Immunisation: Issues for Health Educators*. London: Health Education Authority.
- Rose, Nikolas. 2001. „The Politics of Life Itself.“ *Theory, Culture & Society* 18 (6): 1-30, <http://dx.doi.org/10.1177/02632760122052020>.
- Rose, Nikolas. 2007. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Rose, Nikolas, Carlos Novas. 2005. „Biological Citizenship.“ Pp. 439-463 in Aihwa Ong, Stephen J. Collier (eds.). *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, <http://dx.doi.org/10.1002/9780470696569>.
- Rozalio. 2015. „Kdo jsme a co chceme?“ [online]. Praha: Rozalio [cit. 9. 6. 2016]. Dostupné z: <http://www.rozalio.cz/index.php/o-nas>.
- Skea, Zoe C., Vikki A. Entwistle, Ian Watt, Elizabeth Russell. 2008. „Avoiding Harm to Others“ Consideration in Relation to Parental Measles, Mumps and Rubella (MMR) Vaccination Discussions – an Analysis of Online Chat Forum.“ *Social Science & Medicine* 67 (9): 1382-1390, <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.07.006>.
- Sunderland, Lia, Jane Litosseliti. 2002. „Gender Identity and Discourse Analysis. Theoretical and Empirical Consideration.“ Pp. 3-41 in Lia Sunderland, Jane Litosseliti (eds.). *Gender Identity and Discourse Analysis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- UNICEF. 2012. *Immunization Summary* [online]. A Statistical Reference Containing Data Through 2010 [cit. 20. 3. 2016]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/hgc54ch>.
- ÚS 449/06. 2011. [online]. Brno: Ústavní soud [cit. 4. 5. 2016]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/gv97zek>.
- ÚS 16/14. 2015. [online]. Brno: Ústavní soud [cit. 4. 5. 2016]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/h7hyo7a>.
- ÚS 1253/14. 2015. [online]. Brno: Ústavní soud [cit. 5. 5. 2016]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/znff8em>.
- Veřejný ochránce práv. 2005. *Souhrnná zpráva o činnosti veřejného ochránce práv za rok 2004* [online]. Brno: Masarykova univerzita [cit. 1. 4. 2016]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/hyq96db>.
- Vládní návrh zákona ze dne 2014, kterým se mění zákon č. 258/2000 Sb., o ochraně veřejného zdraví a o změně některých souvisejících zákonů, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony [online]. [cit. 29. 3. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/huxaqo8>.

Jaroslava Hasmanová Marhánková vystudovala sociologii na Masarykově univerzitě v Brně a nyní působí jako odborná asistentka na Katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ve své práci se prostřednictvím kvalitativních metod věnuje především otázkám stárnutí, genderu a tělesnosti. Její aktuální vědecké projekty se zaměřují na zkušenosti a významy prarodičovství v současné české společnosti a na koncept biologického občanství a formy rezistence vůči biomedicínskému vědění.

Lze ji kontaktovat na adrese: jmarhan@kss.zcu.cz

Jitka Skálová má středoškolské zdravotní vzdělání, následně vystudovala sociologii na Západočeské univerzitě v Plzni a v současné době je doktorandkou studijního programu Etnologie na Katedře antropologie Západočeské univerzity. Zabývá se kvalitativním výzkumem a zaměřuje se na propojení medicínské a sociálně-vědní perspektivy dané problematiky.

Lze ji kontaktovat na adrese: skaljit@ksa.zcu.cz

poznámky

¹ Tento text vznikl v rámci projektu „Biologické občanství: formy governance a rezistence vůči biomedicínskému vědění v kontextu České republiky“ (Grantová agentura České republiky, grant č.13-184115). Veškerou korespondenci zasílejte na adresu PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, Ph.D. Katedra sociologie FF ZČU, Univerzitní 8, 306 14 Plzeň, email: jmarhan@kss.zcu.cz.

² Silnou převahu systému povinného očkování v tzv. postsocialistických zemích je potřeba vnímat i v kontextu historického vývoje jejich zdravotnických systémů. Očkovací programy zastávaly v bývalém Sovětském svazu (a tak i v zemích podléhajících jeho vlivu) poměrně privilegované postavení. Úspěchy v oblasti očkování a vymýcení řady závažných chorob se staly jednou z vlajkových lodí socialistického zdravotnictví i díky důrazu na význam kolektivity při ochraně zdraví,

jež stojí v základu plošných očkovacích programů [Bazylevych 2011: 440-441]. Bylo by ale značně zjednodušující spojovat filozofii povinného očkování pouze s dědictvím socialistického zdravotnictví. Naše analýza výpovědí rodičů (viz níže) nicméně ukazuje, že odkazy na vliv „socialistického“ dědictví sehrávají svou roli v diskurzích, které rodiče mobilizují při vymezování se vůči filozofii povinného očkování.

³ V dotazníku převládaly kritické postoje k povinnosti očkování, přesto se v něm rovněž objevilo minimum souhlasných postojů s povinností očkování v ČR. Tyto odpovědi jsme však ze všech analýz vyřadily a to z toho důvodu, že primárním cílem výzkumu bylo zmapovat sociodemografické charakteristiky a vzorce argumentace využívané rodiči, jež se vůči povinnému očkování vymezují.

Trendy v porodech mimo partnerství¹

Martina Štípková

Trends in Unpartnered Childbearing

Extended abstract:

Single motherhood is known to have negative consequences on the wellbeing and life chances of mothers and their children. It appears as a consequence of parental dissolution or birth to an unpartnered woman. There are studies of divorce and union separation in the Czech Republic but less is known about women who bear their children outside unions. The goal of the paper is to determine if the proportion of mothers who bear children without having a partner changes in time and if there is a change in the socio-demographic characteristics of mothers. As the data on unpartnered childbearing are limited, the paper also aims to map the available data sources and their possibilities and limitations.

Two data sources are used to measure births to unpartnered mothers, the birth register (BR) and the Labour Force Survey (LFS). BR data include mothers of liveborn infants in 2007–2014 ($n = 886,467$) but do not contain a direct measure of family arrangement. Single mothers are defined as those who did not provide information about newborn's father. The LFS dataset is limited to households with a member under one year of age interviewed in 1993–2010 ($n = 8,172$). Single motherhood is defined as an absence of mother's partner in the household. Results about single motherhood are reported for all households and for those headed by one of the infant's parents.

The main independent variable is time period. Three maternal characteristics are controlled for, namely education, age, and parity.

The proportion of children with unidentified fathers declined slightly from about 10% in 2007 to 8% in 2014. Both measures of unpartnered childbearing based on household composition suggest a growing trend in the 1993–2007 period and then stabilisation. The proportion of mothers without partners among all households with an infant rose from 7% (1993–1995) to 12–13% (2005–2010). As for households headed by child's single parent, the number of single mothers is underestimated because a substantial proportion of them live in households headed by other persons. There is a growing trend from 3% to 8%. These figures also indicate that the proportion of single mothers who live in their own households increased from 37% (1993–1995) to 60% (2008–2010).

Logistic regression was used to test if the trends apply to mothers in all socio-demographic groups. The results suggest that each of the measures of unpartnered motherhood is strongly associated with low (i.e. primary) education, first parity, and low or high age of mothers (up to 25 or above 35 y.o.). Interaction between time period and maternal characteristics shows that the decline in the non-identification of fathers occurred in all groups of mothers except those with low (i.e. primary or vocational) education and those of third or higher parity. These groups show a growing tendency not to acknowledge fathers. The absence of fathers in households with infants exhibited a similar trend in all groups of mothers.

In sum, different definitions result in different estimates of unpartnered motherhood. Depending on the measure, the ratio of births outside unions was estimated between 8% and 12% at the end of the 2000s (i.e. the time period of 2008–2010 when all of the time series overlap). Measurement based on the absence of father in any type of household provides the highest estimate of the proportion of unpartnered childbearing, while the other two measures lead to lower estimates. The results regarding temporal trends in unpartnered childbearing also depend on measurement. This suggests that the absence of coresident partner and denial of information about child's father are different events and they are likely to further differentiate in the future. The fact that the growing tendency to acknowledge paternity is not accompanied by higher numbers of coresident unions indicates a changing norm of fatherhood. The observed trends also imply that non-marital birth and the absence of paternal information, i.e. the two pieces of information recorded in the birth register, are becoming less and less informative regarding the composition of households of newborns. This makes future research more dependent on survey data.

Keywords: Czech Republic, education, non-marital childbearing, single mothers

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2016.1.14.267>

Rodičovství bez partnera (ve velké většině případů se jedná o mateřství bez partnera) je náročnou životní rolí, ve které je třeba kombinovat ekonomické zajištění rodiny s péčí o děti a domácnost. Situace sólo matek² a jejich možnosti kombinovat práci a péči se v různých zemích liší v závislosti na diskurzích a politikách spojených s mateřstvím či strukturou trhu práce [Duncan, Edwards 2013]. Ve většině zemí včetně ČR se však nesnadnost rodičovství bez partnera negativně projevuje na kvalitě života sólo matek i jejich dětí. Rodiny sólo matek jsou více ohroženy chudobou [Brady, Burroway 2012; Sirovátka et al. 2015] a zažívají více stresu [Amato 2000; Avison, Ali, Walters 2007; Osborne, Berger, Magnuson 2012]. Děti matek bez partnera mají v porovnání s dětmi s oběma rodiči v průměru horší fyzické či psychické zdraví [Bjarnason et al. 2012; Shah, Zao, Ali 2011; Štípková 2013; Weitoft et al. 2003] a dosahují nižšího vzdělání [Hampden-Thompson 2009; McLanahan, Tach, Schneider 2013; Hubatková et al. 2012].³

K rodičovství bez partnera vedou dvě cesty. Buď zanikne vztah, do kterého se dítě narodilo, nebo se dítě narodí mimo jakékoli partnerství a již od počátku života je vychováváno pouze matkou. Okolnostem, které vedou k rozpadům partnerských vztahů, je v české sociologii a demografii věnována náležitá pozornost [viz např. Paloncyová, Šťastná 2012; Pfeiferová 2009; Vohlídalová, Maříková 2011]. Mnohem méně toho ale víme o ženách, které rodí děti mimo partnerství. Doposud chybějící poznatky se pokusím částečně doplnit na následujících stránkách.

Cílem tohoto textu je zjistit, jestli se v čase mění podíl matek, které rodí děti mimo partnerský vztah, a jestli se mění také asociace tohoto rodinného uspořádání se sociodemografickými charakteristikami matek. Rodinná uspořádání, do kterých se rodí děti, se v posledních více než dvou dekadách značně proměnila, a proto lze očekávat, že se změnil i podíl a/ nebo charakteristiky žen, které své děti rodí mimo partnerství. Jedním z důvodů, proč toho o porodech mimo partnerství víme tak málo, jsou omezené datové zdroje, ze kterých můžeme informace čerpat. Proto je cílem tohoto textu také zmapovat možnosti měření rodinného uspořádání rodiček a porovnat výsledky, která nám k tématu poskytují.

V následující sekci vysvětlím, že ženy, které rodí děti mimo partnerství, jsou obecně i v rámci sólo matek obzvláště zranitelnou skupinou. Dále shrnu poznatky plynoucí z dosavadního výzkumu zabývajícího se partnerským uspořádáním v době porodu a identifikuji mezery v dosavadním vědění. Poté představím metodologii a výsledky analýzy a na závěr shrnu výsledky výzkumu a předložím výhled pro další zkoumání na tomto poli.

Proč se zabývat porody mimo partnerství v ČR

Jak bylo zmíněno výše, sólo matky čelí řadě znevýhodnění a rizik vyplývajících z toho, že se musí postarat jak o ekonomické zajištění rodiny, tak o děti a domácnost. V oblasti placené práce jsou české matky obecně (tj. nejen samozivitelky) znevýhodněny z hlediska nezaměstnanosti, stability pracovních podmínek či výše dosažených příjmů [ČSÚ 2014a; Dudová, Hašková 2014; Hora 2009]. Tato rizika dopadají na sólo matky ve zvýšené míře, protože se nemohou spolehnout na příjem partnera. Absence vydělávajícího partnera navíc vede k omezeným možnostem využití daňových úlev, které mají

rodiny k dispozici [Hašková, Křížková, Dudová 2015]. Není proto překvapivé, že rodiny matek bez partnera patří k těm, které jsou nejvíce ohroženy chudobou [Sirovátka et al. 2015]. Pro ženy, které partnera nemají už v okamžiku narození dítěte, je situace obzvláště složitá vzhledem k normě intenzivní mateřské péče a obvykle dlouhé mateřské přestávce v pracovní dráze a nedostatku služeb zajišťujících péči o velmi malé děti [Hašková 2014].

Sólo matky jsou vystaveny velké psychické zátěži vyplývající z toho, že (téměř) veškerá zodpovědnost za výchovu a zajištění potřeb dětí je na nich [Dudová 2007]. Zátěž matek, které rodí mimo partnerství, je o to větší, že se jim ekonomické, psychické i instrumentální podpory partnera nedostává již v období těsně po narození dítěte, které bývá náročné i pro ženy žijící v páru. Dalším problémem je sociální stigmatizace mateřství bez partnera, která se projevuje už označováním rodin s jedním partnerem jako neúplných či rozvrácených. Sólo matky v této souvislosti často prožívají pocity vlastní nedostatečnosti či selhání [Dudová 2007]. Další rovinnou stigmatu spojeného se sólo mateřstvím je jeho asociace se zneužíváním sociálních dávek (přestože reálně je pro ně dominantním zdrojem financí placená práce [viz Dudová 2009; Hašková, Křížková, Dudová 2015]). Jedním z důsledků marginalizovaného statusu sólo matek je také nedostatečná artikulace jejich potřeb a zájmů při konstrukci sociálních politik [Cidlinská, Havelková 2009; Hejzlarová 2014]. Porod mimo partnerský vztah je navíc v porovnání s rozpadem vztahu až po narození dítěte spojen s větší mírou společenského odsouzení, protože je vnímán jako dobrovolně učiněná volba a projev nezodpovědnosti [Hejzlarová 2014].

Trendy v rodinném uspořádání rodiček

Po roce 1989 se rodinné chování značně proměnilo [pro přehled viz např. Sobotka et al. 2008]. Mezi nejvýraznější z těchto změn patří růst podílu dětí, které se rodí mimo manželství. Ten od roku 1989 vzrostl téměř šestinásobně, z 8 % na 47 % [ČSÚ 2014b]. Nárůst podílu neprovdaných matek se týkal především těch svobodných [Rychtaříková 2007]. Porod mimo manželství je tradičně typický pro ženy v mladém věku, s nízkým vzděláním a prvorodičky [Rychtaříková 2007, 2013; Štípková 2015]. Jeho asociace s nízkým věkem v čase posiluje [Rychtaříková 2007, 2013]. Souvislost mezi mimomanželským porodem a vzděláním matky se také měnila, i když trend není jednoznačný [Rychtaříková 2007, 2013; Štípková 2015].

Pokud ale analyzujeme trend v mimomanželských porodech, je třeba si uvědomit, že kategorie neprovdaných matek obsahuje dvě různé formy rodiny: ženy žijící v nesezdaném partnerství a ty, které partnera nemají. Jejich poměr se navíc v čase měnil. Na konci 80. let byla většina neprovdaných matek bez partnera [Gbelcová, Koncerová, Možný 1990], ale později mezi nimi začaly převažovat matky žijící s partnerem [Hamplová 2007]. Srovnáváme-li tedy neprovdané matky před rokem 1989 nebo v raných 90. letech s recentními případy, srovnáváme dvě odlišné skupiny matek. Bez dalšího zkoumání nelze říci, jestli trendy pozorované pro nesezdané mateřství obecně platí i pro mateřství bez partnera.

Dosavadní výzkum potvrzuje, že stejně jako nemanželské porody obecně jsou i porody mimo partnerství silně asociované s nízkým věkem a vzděláním matky [Hamplová 2007;

Rychtaříková 2013]. Máme ale jen velmi omezené informace o počtu porodů mimo partnerství a jeho vývoji v čase. Podle výzkumu Sociální a ekonomické podmínky mateřství (SEPM) se mezi prvoroďičkami v období 1995-2006 zvýšil podíl žen bez partnera z 10 % na 17 % [Hamplová 2007]. V roce 2002 10 % mladých rodičů do 35 let (otců i matek dohromady) udávalo, že se jim první dítě narodilo mimo partnerský vztah [Šalamounová, Nývlt 2006]. Analýza rodinných domácností z období 2008-2012 ukazuje, že ženy bez partnera vedly 6-7 % rodinných domácností s dítětem ve věku 0 let [Nývlt, Šustová 2014]. Vzhledem k odlišné metodice ale nelze údaje z těchto studií přímo srovnávat.

Metodologie

Zdroje dat a měření podílu mimopartnerských porodů

Existující datové zdroje nabízejí tři způsoby, jak změřit podíl porodů mimo partnerství. Prvním z nich je použití údajů, které uvádějí rodičky pro matriční úřady při narození dítěte [viz např. Zeman 2007; Štípková 2015]. Druhým způsobem měření rodinného uspořádání rodiček jsou šetření domácností zachycující jejich strukturu [např. Nývlt, Šustová 2014]. Třetí možností je retrospektivní dotazování na partnerskou situaci v době porodu dříve narozených dětí [např. Hamplová 2007]. V tomto textu pracuji s prvními dvěma typy dat, konkrétně s údaji o narozených dětech z let 2007-2014 a s Výběrovým šetřením pracovních sil z let 1993-2010.⁴

Do analýzy vitální statistiky zahrnuji matky živě narozených dětí (n=886 467). Ve formuláři, který matky pro matriční úřady vyplňují, bohužel není přímý dotaz na partnerské uspořádání matky. Na absenci partnerského vztahu ale můžeme usuzovat v případě, že matka nevyplní údaje o otci dítěte, který pak není uveden v jeho rodném listě. Tento způsob měření podhodnocuje výskyt porodů mimo koresidenční partnerství. Uvedení otce dítěte totiž nutně neznamená, že spolu pár žije. Neuvedení údajů o otci má řadu závažných důsledků. Znemožňuje ustanovení vyživovací povinnosti otce, jeho práva na kontakt s dítětem nebo např. možnost, že po něm dítě zdědí majetek. Matce, která otce dítěte neuvede, mohou být také odepřeny některé sociální dávky, protože rezignace na požadování výživného po otci dítěte může být hodnocena jako nedostatečná snaha o zajištění příjmu rodiny [Soukupová 2007]. Lze proto předpokládat, že se k neuvedení otce dítěte uchylují matky, které mají velmi silný důvod zabránit tomu, aby otec dítěte v jeho životě vůbec figuroval.

Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS) je rotační panelový výzkum, ve kterém jsou dotazovány náhodně vybrané domácnosti vždy v pěti po sobě následujících čtvrtletích. Do analýzy zařazují pouze domácnosti, ve kterých se vyskytuje dítě do jednoho roku věku, abych se tím co nejvíce přiblížila rodinné situaci v době narození dítěte. Měření složení domácnosti umožňuje přesnou identifikaci koresidenčního vztahu mezi matkou a otcem dítěte. Dotazování neprobíhá v okamžiku narození dítěte, ale až s větším či menším odstupem (do analýzy byly zahrnuty domácnosti, ve kterých žilo dítě ve věku 0 let, takže odstup mezi narozením a měřením struktury domácnosti může být až 11 měsíců). Není ale pravděpodobné, že by v této době docházelo ve složení domácností k výrazným změnám [srov. Chaloupková 2011]. Identifikace vztahů mezi

členy domácnosti není v celém sledovaném období konzistentní. Do roku 2001 byl u každé osoby v domácnosti zaznamenán pouze její vztah k osobě v čele domácnosti (možnosti manžel/ka či partner/ka, dítě, otec/matka, ostatní). Od roku 2002 je navíc pro každou osobu (tedy nejen osobu v čele domácnosti) zaznamenáno, zda v domácnosti žije její partner/ka, dítě a rodič. Starší měření vztahů v domácnosti neumožňuje určit přítomnost rodičů dítěte v případě, že domácnost nevede ani jeden z nich, ale například prarodič dítěte. Proto rozdělují analýzu dat VŠPS na dvě části.

První část analýzy se omezuje se pouze na domácnosti, v jejichž čele je buď matka dítěte, nebo otec dítěte, který má v domácnosti partnerku (o které tak lze s velkou pravděpodobností předpokládat, že je matkou dítěte). Takových domácností je v souboru 7153. Za mateřství bez partnera jsou pokládány situace, kdy v čele domácnosti je matka dítěte a zároveň žádná osoba v domácnosti není jejím partnerem.

Druhá část analýzy VŠPS pracuje se všemi domácnostmi s dítětem ve věku 0 let a v případech, kdy v období 1993-2001 není v čele domácnosti rodič tohoto dítěte, je přítomnost rodičů dítěte odhadnuta. V naprosté většině se jedná o třígenerační domácnosti, v nichž žije alespoň jedno dítě hlavy domácnosti a vztah mezi dítětem ve věku 0 let a hlavou domácnosti patří do kategorie ostatní. Matka dítěte je identifikována jako žena ve věku 15-44 let, která je dcerou hlavy domácnosti nebo je k ní ve vztahu z kategorie ostatních. V případě, že je kandidátek na matku dítěte v domácnosti více (jedná se o 18 % domácností, v jejichž čele není rodič dítěte), rozhoduje ekonomický status na mateřské nebo rodičovské dovolené. Otcové dítěte jsou identifikováni jako muži ve věku 15-44 let⁵, kteří nejsou bratry matky dítěte (tj. pokud je matka dítětem hlavy domácnosti, musí být vztah otce k hlavě domácnosti „ostatní“ a naopak). Tento postup vede k odhadu přítomnosti rodičů dítěte v 97 % z 8411 domácností s dítětem ve věku 0 let. V období 2001-2010 můžeme srovnat odhad získaný tímto postupem s použitím přesných identifikátorů vztahů v domácnosti. Z tohoto srovnání vyplývá, že odhad vede k chybné identifikaci matky pouze v 1 % domácností a k chybné identifikaci otce ve 2 % domácností. Celkový odhad podílu sólo matek je zkreslen o méně než jeden procentní bod. Můžeme proto odhad považovat za přijatelný.

Při výpočtu podílu matek bez partnera jsou data v obou částech analýzy vážena vahou zohledňující pohlaví, věk a okres bydliště matky.

Vysvětlující proměnné

Hlavní vysvětlující proměnnou je časové období. To je v případě dat z vitální statistiky měřeno jednotlivými roky v intervalu 2007-2014 a v datech VŠPS šesti tříletými obdobími (1993-1995, 1996-1998, 1999-2001, 2002-2004, 2005-2007 a 2008-2010). Pro účely modelování jsou časové proměnné upraveny tak, aby nabývaly hodnot mezi 0 (začátek sledovaného období, tj. 2007 u narozených a 1993 v datech VŠPS) a 1 (konec sledovaného období, tj. 2014 u narozených a 2010 v datech VŠPS).

Kromě časového trendu se analýza zaměřuje na tři sociodemografické charakteristiky matek: vzdělání (základní, střední bez maturity, střední s maturitou a vysokoškolské), věk matky (do 25 let, 25-34 let, 35 a více let) a počet dětí (1, 2, 3 a více). Počet dětí je ve vitální statistice měřen jako biologické pořadí dítěte narozeného dané matce. V datech VŠPS je měřen jako

celkový počet dětí v domácnosti (nemusi se tedy nutně jednat o biologické děti matky, i když tomu tak ve většině případů zřejmě je).

Trend v porodech bez partnera

Tabulka 1 ukazuje, že podíl matek, které v letech 2007-2014 neuvedly do rodného listu otce dítěte, se mírně snižoval. V letech 2007-2008 bylo takových matek kolem 10 % a postupně se jejich podíl snížil na 8 % v roce 2014. K největšímu meziročnímu snížení (o 1,4 procentního bodu) došlo mezi lety 2008 a 2009, kdy přestal platit nárok samoživitelek na prodloužené pobírání peněžité pomoci v mateřství (PPM). Před touto změnou mohly samoživitelky čerpat PPM po 37 týdnů místo obvyklých 28. Neuvedení otce v rodném listu bývá vnímáno jako dostatečný doklad o samoživitelství, které pak není podrobováno dalšímu zkoumání [Soukupová 2007]. Je proto možné, že ženy bez partnera, které nastupovaly na mateřskou dovolenou před rokem 2009, mohla tato praxe ovlivnit při rozhodování o uvedení otce dítěte. Pokračování klesajícího trendu už ale podobně vysvětlitelné není. Zdá se tedy, že se snižuje počet žen, které rodí mimo partnerský vztah, a/ nebo rostoucí podíl rodičů, kteří spolu netvoří pár, stojí o to, aby byl oficiálně ustanoven otcovský vztah k dítěti.

V tabulce 2 vidíme výsledky obou způsobů měření mimopartnerkých porodů v datech VŠPS. Mezi domácnostmi vedenými rodičem tvořily sólo matky v období 1993–2010 6 %. Odhad zahrnující i domácnosti nevedené rodičem dítěte ale ukazuje téměř dvojnásobný podíl sólo matek (11 %). V období 2007-2010, kdy se časová řada dat z VŠPS a údaje z vitální statistiky překrývají, neuvedlo otce dítěte v rodném listu 9 % rodiček a s otcem dítěte nežilo 12 % matek dětí ve věku 0 let. Podle očekávání tedy platí, že podíl matek, které nežijí s otcem dítěte, je vyšší než podíl těch, které neuvedou otce. Pokud bychom předpokládali, že matky, které neuvedou otce dětí, se rekrutují výhradně z těch, které s ním nežijí ve společné domácnosti, znamenalo by to, že pouze čtvrtina z nich údaje o otci poskytne.

Oba přístupy k identifikaci porodů mimo koresidenční partnerství v datech VŠPS dokumentují jeho nárůst v čase. Mezi domácnostmi vedenými jedním z rodičů dítěte podíl domácností sólo matek narostl ze 3 % v období 1993-1995 na téměř 8 % v období 2005–2007. V posledním období

2008–2010 se dále nezvyšoval. Pokud se zaměříme na všechny domácnosti, můžeme sledovat vzestup podílu sólo matek ze 7 % v období 1993–1995 na necelých 13 % v období 2005–2007 a poté stabilizaci na hodnotě 12 %. Nepřekrývající se intervaly spolehlivosti pro odhady na začátku a konci sledovaného období naznačují, že změna v čase je v obou případech statisticky významná.

Srovnání obou časových řad také ukazuje, že narostl podíl samostatných domácností sólo matek s čerstvě narozeným dítětem. V období 1993-1995 bylo v čele domácnosti jen 37 % sólo matek, zatímco v období 2008-2010 jich bylo již 60 %.⁶

(Ne)mění se asociace mateřství bez partnera se sociodemografickými charakteristikami matek

Platnost výše popsaných trendů pro všechny sociodemografické skupiny matek jsem zkoumala pomocí logistické regrese. Tabulka 3 ukazuje výsledky modelování pro každý ze tří způsobů měření porodů mimo partnerství. V prvním sloupci každého panelu vidíme poměry šancí odhadnuté v modelu, který obsahuje změnu v čase a tři sociodemografické charakteristiky matek. Tento základní model jsem poté postupně rozšiřovala o interakce mezi změnou v čase a jednotlivými sociodemografickými charakteristikami (pro každou z nich zvlášť; v jednom modelu je vždy pouze jedna sada interakčních koeficientů). Výsledky interakčních modelů jsou uvedeny ve druhém sloupci každého z panelů tabulky 3. U každé kategorie vzdělání, věku a počtu dětí je uvedena změna v čase odhadnutá pro danou kategorii.

Výsledky základního modelu potvrzují dřívější zjištění o silné asociaci sólo mateřství s nízkým vzděláním. Pro všechny tři způsoby měření mateřství bez partnera platí, že největší šanci na toto rodinné uspořádání mají ženy se základním vzděláním. V porovnání se středoškolačkami s maturitou mají téměř 7,87krát vyšší šanci na neuvedení otce dítěte do rodného listu a 3,71krát vyšší šanci, že nebudou žít s otcem dítěte ve stejné domácnosti (resp. 3,40krát vyšší v případě, že sledujeme pouze domácnosti vedené rodiči dítěte). Srovnání matek se střední školou bez maturity a s maturitou ukazuje, že ty bez maturity mají zhruba dvakrát vyšší šanci na mateřství bez partnera. Naopak vysokoškolačky se sólo matkami stávají

Tabulka 1. Trend v porodech bez partnera podle vitální statistiky

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Celkem
Otec dítěte neuveden (%)	9.6	10.0	8.6	8.7	9.1	9.1	8.2	8.2	8.9
N	112 302	117 171	115 955	114 699	106 626	106 588	104 949	108 177	886 467

Zdroj: Narození (ČSÚ), vlastní výpočty

Table 1. Trend in unpartnered childbearing according to vital statistics

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Total
Child's father unidentified (%)	9.6	10.0	8.6	8.7	9.1	9.1	8.2	8.2	8.9
N	112 302	117 171	115 955	114 699	106 626	106 588	104 949	108 177	886 467

Source: Birth statistics (CZSO), own calculations

Tabulka 2. Trend v porodech bez partnera podle VŠPS (95% intervaly spolehlivosti v závorkách)

	1993-1995	1996-1998	1999-2001	2002-2004	2005-2007	2008-2010	Celkem
Všechny domácnosti obsahující dítě ve věku 0 let a jeho matku							
V domácnosti nežije otec dítěte (%)*	7.0	9.9	9.8	11.2	12.5	12.1	10.6
	(5.7; 8.2)	(8.4; 11.3)	(8.2; 11.4)	(9.4; 13)	(10.7; 14.3)	(10.2; 13.9)	(9.9; 11.2)
N	1 589	1 563	1 286	1 239	1 311	1 184	8 172
Domácnosti obsahující dítě ve věku 0 let a jeho matku, vedené matkou nebo jejím partnerem							
V čele domácnosti je matka bez partnera (%)	3.0	5.0	5.3	6.2	7.9	7.9	6.1
	(2.1; 3.9)	(3.8; 6.2)	(4.0; 6.7)	(4.8; 7.7)	(6.3; 9.4)	(6.3; 9.6)	(5.5; 6.6)
N	1 367	1 342	1 110	1 097	1 156	1 081	7 153

*V letech 1993-2001 je složení domácností, v jejichž čele není rodič dítěte ve věku 0 let, odhadnuté - viz sekci metodologie.
Pozn.: Váženo podle věku, pohlaví a okresu bydliště matky.
Zdroj: VŠPS, vlastní výpočty

Table 2. Trend in unpartnered childbearing according to LFS (95% confidence intervals in brackets)**

	1993-1995	1996-1998	1999-2001	2002-2004	2005-2007	2008-2010	Total
All households with mother and child under one year							
Father absent from household (%)*	7.0	9.9	9.8	11.2	12.5	12.1	10.6
	(5.7; 8.2)	(8.4; 11.3)	(8.2; 11.4)	(9.4; 13)	(10.7; 14.3)	(10.2; 13.9)	(9.9; 11.2)
N	1 589	1 563	1 286	1 239	1 311	1 184	8 172
Households with mother and child under one year, headed by mother or her partner							
Headed by single mother (%)	3.0	5.0	5.3	6.2	7.9	7.9	6.1
	(2.1; 3.9)	(3.8; 6.2)	(4.0; 6.7)	(4.8; 7.7)	(6.3; 9.4)	(6.3; 9.6)	(5.5; 6.6)
N	1 367	1 342	1 110	1 097	1 156	1 081	7 153

* Composition of households not headed by parent of child under one year has been estimated for the years 1993–2001 – see Methods section (in Czech).
** Labour Force Survey/ Výběrové šetření pracovních sil
Note: Weighted by age, gender and district of mother's residence.
Source: LFS, own calculations

nejméně často. Oproti středoškolačkám mají pouze zhruba 60% šanci, že budou mít dítě bez uvedeného otce nebo bez soužití s ním (poměry šancí jsou 0,58 pro neuvedení otce, 0,64 pro absenci otce v domácnosti a 0,55 pro absenci otce v domácnosti vedené jedním z rodičů).

Partnerská situace při porodu je také výrazně ovlivněna věkem matky. Matkami bez partnera se častěji stávají mladé ženy. Věk do 25 let znamená ve srovnání s kategorií 25-34 let zhruba dvojnásobnou šanci na neuvedení otce (poměr šancí 2,06) nebo absenci koresidenčního vztahu (poměr šancí 1,89). Pouze v případě, že se zaměříme jen na samostatné domácnosti rodičů, není nízký věk asociován s vyšším rizikem sólo mateřství, což zřejmě souvisí s tím, že schopnost založit samostatnou domácnost je v tomto věku silně vázána na partnerství. Výskyt sólo mateřství je nejnížší ve věkové kategorii 25-34 let, ale poté opět roste. Matky ve věku 35 a více let mají v porovnání s prostřední věkovou kategorií o 27 % vyšší šanci na neuvedení otce. Ještě výraznější je poměr šancí pro absenci partnera v domácnosti. Ten činí 2,27 pro všechny domácnosti a dokonce 3,29 mezi domácnostmi vedenými rodičem dítěte. Zvýšená tendence k sólo mateřství v pozdějším věku zřejmě

souvisí s tím, že tyto ženy již nemají příliš mnoho času na realizaci svých reprodukčních plánů, a tak se pro porod rozhodnou i za okolností, které jim v mladším věku připadaly nevhodné (Slepičková a Bartošová [2008] např. ukázaly, jak zatím bezdětné ženy po třicítce postupně snižují kritéria kladená na partnera, případně i na samotnou existenci vztahu jako nezbytné podmínky mateřství).

Mateřství bez partnera je častější mezi prvoroďičkami, a to zhruba dvakrát ve srovnání s druhoroďičkami (poměry šancí se ve všech modelech pohybují mezi 1,83 a 1,97). U žen, které rodí dítě vyššího než druhého pořadí, je ve srovnání s druhoroďičkami o polovinu vyšší tendence neuvádět otce do rodného listu. Na šanci na soužití s partnerem ale vyšší počet dětí nemá vliv.

V předchozí části analýzy jsme viděli klesající trend neuvádění otce dítěte do rodného listu. V základním modelu je tento trend vyjádřen poměrem šancí 0,89 (tj. šance na neuvedení otce se mezi lety 2007 a 2014 snížila o 11 %). Interakční koeficienty ale ukazují, že tento pokles se netýkal všech skupin matek. Naprosto opačný trend je patrný u matek s nízkým vzděláním. U těch se základním vzděláním vzrostla ve sledo-

vaném období šance na neuvedení otce více než čtyřnásobně. Tendence neuvádět otce dítěte mírně posílila i u vyučených matek (poměr šancí je 1,26) a u žen, které porodily dítě třetího či vyššího pořadí (poměr šancí 1,24). U žen s maturitou či vysokou školou je naopak mnohem výraznější růst tendence otce uvádět. Šance, že otec uveden nebude, se snížila o 31 % u středoškolaček a o 55 % u vysokoškolaček.

Základní modely odhadnuté na datech VŠPS popisují obecný trend jako 2,8násobné zvýšení šance (resp. 2,72násobné u samostatných domácností) na absenci partnera v domácnosti rodičky mezi lety 1993 a 2010. Modely, které zahrnují interakci mezi časem a sociodemografickými charakteristikami matek, nejsou ze statistického hlediska vhodnější než základní model. Můžeme tedy konstatovat, že tempo růstu šance na porod mimo partnerství bylo ve všech sociodemografických skupinách přibližně stejné. Když pomíneme statistickou nevýznamnost rozdílů, posiluje tento závěr i fakt, že ve všech sociodemografických kategoriích jsou hodnoty poměru šancí indikující změnu v čase větší než 1, tj. v žádné skupině data nenaznačují, že by došlo k poklesu šance na porod mimo partnerství. Stojí ovšem za pozornost, že růst v čase vychází výrazně pomalejší u vysokoškolaček a matek nad 35 let a výrazně rychlejší u mladých matek. Statistická nevýznamnost těchto rozdílů může být způsobena nedostatečností dat. Vzorek kolem 8 000 pozorování se sice zdá velký, ale při interagování malých kategorií (jako jsou např. mladé matky) je statistická síla omezená.

Závěr

Tento text se zabýval trendy v rození dětí mimo partnerství a jejich souvislostmi se sociodemografickými charakteristikami matek. Použity při tom byly dva datové zdroje a tři způsoby měření porodů mimo partnerství. Z výsledků vyplývá především to, že při použití různých metod měření můžeme dospět k odlišným odhadům podílu žen, které jsou po porodu dítěte bez partnera. Na konci první dekády 21. století se jejich podíl v závislosti na způsobu měření pohyboval mezi 8 a 12 %. K nejvyššímu podílu matek bez partnera vede definice partnerství jako koresidenčního vztahu, bez ohledu na to, jestli matka či pár žije ve vlastní domácnosti nebo u příbuzných. Když se zaměříme pouze na domácnosti, ve kterých je matka či otec novorozence v čele domácnosti, je výskyt matek bez

koresidenčního partnera značně podhodnocený. Zdá se ale, že toto zkreslení s časem klesá, protože stále více matek bez partnera žije v samostatných domácnostech.

Výsledky také dokládají, že koresidenční partnerství a uvedení otce do rodného listu vykazují odlišný vývoj v čase. Podíl žen, které těsně po porodu nebydly s partnerem, vzrostl v 90. letech a na počátku 21. století. Zhruba od roku 2005 se ale ustálil. Tento trend se týkal všech sociodemografických skupin. Data naznačují, že tempo růstu nemuselo být ve všech skupinách stejné, ale nezdá se, že by se asociace sólo mateřství s nízkým vzděláním a věkem matek jakkoli snížila. O podílu matek, jejichž dítě nemá v rodném listě uvedeného otce, máme informace až od roku 2007, nemůžeme tedy srovnat, jestli i pro ně platí rostoucí trend před rokem 2005. Podíl matek, které neuvedly otce dítěte, od roku 2007 až do současnosti mírně, ale setrvale klesá. Tento trend ovšem neplatí pro všechny sociodemografické kategorie. U žen s nízkým vzděláním naopak výrazně klesá šance, že údaje o otci dítěte uvedou.

Tyto trendy naznačují, že absence koresidenčního partnerství a neuvedení otce do rodného listu jsou dva odlišné jevy, které se do budoucna pravděpodobně budou dále diferencovat. Zvolna se zvyšující tendence ustavit legální vztah mezi otcem a dítětem, která není doprovázena růstem koresidenčních vztahů, naznačuje, že roste počet rodin, které chtějí udržovat vztahy mezi otcem a novorozencem dítětem, přestože rodiče nežijí ve společné domácnosti. To zřejmě odráží měnící se normu otcovství, která akcentuje nezprostředkovaný vztah mezi otcem a dítětem [srov. Dudová 2008]. Otázkou pro další výzkum je, jak fungují vztahy mezi otci a dětmi, které nemohou čerpat ze zkušenosti společného soužití, a do jaké míry se liší od vztahů po rozchodu rodičovského páru.

Jedním z důsledků popsaných trendů je, že vitální statistika, tedy data, která jsou zaznamenávána o všech narozených dětech, nám bohužel poskytuje stále méně přesné informace o složení rodin novorozenců. Data VŠPS ukázala, že zvyšování podílu porodů mimo partnerské soužití se po roce 2005 zastavilo, zatímco podíl porodů mimo manželství nadále roste [ČSÚ 2014b]. Porod mimo manželství tedy s postupujícím časem stále hůře identifikuje rodiny sólo matek. Zároveň analýza ukázala, že neuvedení otce stále méně vypovídá o koresidenčním vztahu mezi partnery. To značně limituje možnosti výzkumu, který se do budoucna bude zřejmě více spoléhat na výběrová šetření.

Tabulka 3. Výsledky logistické regrese porodů mimo partnerství (poměry šancí)

	Narození 2007-2014		VŠPS - domácnosti s dítětem ve věku 0 let a jeho matkou 2002-2010		VŠPS - domácnosti s dítětem ve věku 0 let a jeho matkou, vedené rodičem dítěte 1993-2010	
	Základní model	Interakce s časem	Základní model	Interakce s časem	Základní model	Interakce s časem
Změna v čase	0.89		2.80		2.72	
Vzdělání matky						
Základní	7.87	4.29	3.71	2.25 (n.s.)	3.40	2.67 (n.s.)
Střední bez maturity	2.16	1.26	2.00	3.07 (n.s.)	2.24	3.72 (n.s.)
Střední s maturitou (ref. kat.)	1	0.69	1	3.18	1	1.97
Vysokoškolské	0.58	0.45	0.64	1.80 (n.s.)	0.55	1.58 (n.s.)
Věk matky						
Méně než 25	2.06	0.97	1.89	3.85 (n.s.)	0.89 (n.s.)	4.84 (n.s.)
25-34 (ref. kat.)	1	0.85	1	2.36	1	2.63
35 a více	1.27	0.85 (n.s.)	2.27	1.57 (n.s.)	3.29	1.49 (n.s.)
Počet dětí						
1	1.83	0.77	1.93	3.03 (n.s.)	1.97	3.09 (n.s.)
2 (ref. kat.)	1	0.94	1	2.49	1	2.65
3	1.50	1.24	1.09 (n.s.)	2.66 (n.s.)	1.13 (n.s.)	2.14 (n.s.)
Konstanta	0.03		0.02		0.01	
N	855 015		8 172		7 153	

(n.s.) Rozdíl oproti referenční kategorii není statisticky významný na hladině významnosti 0,05.

Pozn.: Ve sloupci interakce s časem je uvedena změna v čase v dané kategorii vzdělání, věku či počtu dětí. Tyto poměry šancí byly odhadnuty v modelech, které rozšiřovaly základní model vždy o interakci mezi časem a dotčenou proměnnou.

Zdroj: Narození (ČSÚ), VŠPS, vlastní výpočty

Table 3. Unpartnered childbearing, results of logistic regression (odds ratios)

	Born 2007-2014		LFS – households with mother and child under one year, 2002-2010		LFS – households with mother and child under one year, led by child's parent, 1993-2010	
	Baseline model	Interaction with time	Baseline model	Interaction with time	Baseline model	Interaction with time
Change in time	0.89		2.80		2.72	
Mother's education						
Primary	7.87	4.29	3.71	2.25 (n.s.)	3.40	2.67 (n.s.)
Secondary without GCSE	2.16	1.26	2.00	3.07 (n.s.)	2.24	3.72 (n.s.)
Secondary with GCSE (ref. cat.)	1	0.69	1	3.18	1	1.97
Tertiary	0.58	0.45	0.64	1.80 (n.s.)	0.55	1.58 (n.s.)
Mother's age						
Less than 25	2.06	0.97	1.89	3.85 (n.s.)	0.89 (n.s.)	4.84 (n.s.)
25-34 (ref. cat.)	1	0.85	1	2.36	1	2.63
35 and more	1.27	0.85 (n.s.)	2.27	1.57 (n.s.)	3.29	1.49 (n.s.)
Number of children						
1	1.83	0.77	1.93	3.03 (n.s.)	1.97	3.09 (n.s.)
2 (ref. cat.)	1	0.94	1	2.49	1	2.65
3	1.50	1.24	1.09 (n.s.)	2.66 (n.s.)	1.13 (n.s.)	2.14 (n.s.)
Constant	0.03		0.02		0.01	
N	855 015		7 153			

(n.s.) Difference from the reference category is not statistically significant at the 0.05 confidence level.

Note: The Interaction with time column shows change over time in the categories of education, age and number of children. These odds ratios were estimated in models that included, on top of the baseline model, interaction between time and the given variable.

Source: Birth statistics (CZSO), LFS, own calculations

- Amato, Paul R. 2000. „The Consequences of Divorce for Adults and Children.“ *Journal of Marriage and Family* 62 (4): 1269–1287, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x>.
- Avison, William R., Jeniffer Alli, David Walters. 2007. „Family Structure, Stress, and Psychological Distress: A Demonstration of the Impact of Differential Exposure.“ *Journal of Health and Social Behavior* 48 (3): 301–317, <http://dx.doi.org/10.1177/002214650704800307>.
- Bjarnason, Thoroddur, Pernile Bendtsen, Arsaell M. Arnarsson, Ina Borup, Ronald J. Iannotti, Petra Löfstedt, Ilona Haapasalo, Birgit Niclasen. 2012. „Life Satisfaction Among Children in Different Family Structures: A Comparative Study of 36 Western Societies.“ *Children & Society* 26 (1): 51–62, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1099-0860.2010.00324.x>.
- Brady, David, Rebekah Burroway. 2012. „Targeting, Universalism, and Single-Mother Poverty: A Multilevel Analysis Across 18 Affluent Democracies.“ *Demography* 49 (2): 719–746, <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-012-0094-z>.
- Cidlinská, Kateřina, Barbara Havelková. 2009. „Genderové aspekty neúspěchu českých návrhů zákonů upravujících náhradní výživné na dítě.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 11 (1): 60–73.
- ČSÚ. 2014a. *Zaostřeno na ženy a muže – 2014* [online]. Praha: ČSÚ [cit. 8. 11. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/zhn2rdf>.
- ČSÚ. 2014b. Česká republika od roku 1989 v číslech [online]. Praha: ČSÚ [cit. 8. 11. 2015]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/nb565yb>.
- Dudová, Radka. 2007. „Mateřství po partnerském rozchodu.“ Pp. 41–71 in Radka Dudová, Šárka Hastrmanová (eds.). *Otcové, matky a porozvodová péče o děti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Dudová, Radka. 2008. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Dudová, Radka. 2009. „Práce jako řešení? Strategie obživy osamělých matek v ČR.“ *Sociologický časopis* 45 (4): 753–784.
- Dudová, Radka, Hana Hašková. 2014. „Prekérní práce pečujících žen v kontextu ekonomické krize.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 15 (2): 19–32.
- Duncan, Simon, Rosalind Edwards. (eds.). 2013. *Single Mothers In International Context: Mothers Or Workers?* London: Routledge.
- Gbelcová, Eva, Jitka Koncerová, Ivo Možný. 1990. „Matky dětí narozených mimo manželství v Brně.“ *Demografie* 32 (1): 27–32.
- Hampden-Thompson, Gillian. 2009. „Are Two Better than One? A Comparative Study of Achievement Gaps and Family Structure.“ *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 39 (4): 517–534, <http://dx.doi.org/10.1080/03057920802366372>.
- Hamplová, Dana. 2007. „Děti bez partnera nebo na psí knížku?“ Pp. 49–58 in Dana Hamplová, Jana Chaloupková, Eva Soukupová, Petr Sunega, Kryštof Zeman (eds.). *Děti na psí knížku*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Hašková, Hana. 2014. „Načasování a kombinování práce a péče o male děti.“ Pp. 183–208 in Hana Hašková (ed.). *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hašková, Hana, Alena Křížková, Radka Dudová. 2015. *Ekonomické náklady mateřství. Co znamená odpovědnost za péči o dítě/děti pro ženy z hlediska jejich pracovního uplatnění a ekonomického postavení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Hejzlarová, Eva M. 2014. „„Neviditelní“ aktéři v policy analysis.“ *Sociální studia* 11 (1): 109–129.
- Hora, Ondřej. 2009. „Situace rodičů s dětmi do sedmi let na trhu práce podle výsledků Výběrového šetření pracovních sil.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 10 (2): 42–53.
- Hubatková, Barbora, Martin Kreidl, Martina Štípková, Ladislav Rabušík. 2012. „Vliv rozvodu na vzdělanostní šance dětí.“ Pp. 178–193 in Jaroslava Hasmanová Marhánková, Martin Kreidl (eds.). *Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Chaloupková, Jana. 2011. „Nejdříve dítě, potom svatba? Rodinné dráhy neprovdaných matek.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 12 (2): 30–39.
- McLanahan, Sara, Laura Tach, Daniel Schneider. 2013. „The Causal Effects of Father Absence.“ *Annual Review of Sociology* 39 (1): 399–427, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145704>.
- Nývlt, Ondřej, Šárka Šustová. 2014. „Rodinná soužití s dětmi v České republice z pohledu výběrových šetření v domácnostech.“ *Demografie* 56 (3): 203–218.
- Osborne, Cynthia, Lawrence M. Berger, Katherine Magnuson. 2012. „Family Structure Transitions and Changes in Maternal Resources and Well-Being.“ *Demography* 49 (1): 23–47, <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-011-0080-x>.
- Palonciová, Jana, Anna Šťastná. 2012. „Sňatek a rozchod jako dva možné způsoby ukončení nesezdaného soužití.“ *Demografie* 54 (3): 214–232.
- Pfeiferová, Štěpánka. 2009. „Nemožné soužití aneb Proč se rodiče rozcházejí. Pohled matek samoživitelek.“ *Sociální studia* 6 (4): 93–111.
- Rychtaříková, Jitka. 2007. „Dvacet let svobodného mateřství v České republice (1986–2005).“ *Demografie* 49 (1): 1–12.
- Rychtaříková, Jitka. 2013. „Děti narozené v manželství a mimo manželství: dvě různé populace.“ *Demografie* 55 (1): 4–26.
- Shah, Prakesh S., Jamie Zao, Samana Ali. 2011. „Maternal Marital Status and Birth Outcomes: A Systematic Review and Meta-Analyses.“ *Maternal and Child Health Journal* 15 (7): 1097–1109, <http://dx.doi.org/10.1007/s10995-010-0654-z>.
- Sirovátka, Tomáš, Ivana Šimíková, Robert Jahoda, Jana Godarová. 2015. *Chudoba, materiální deprivace a sociální vyloučení v České republice s důrazem na děti a domácnosti vychovávající děti*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.
- Slepičková, Lenka, Michaela Bartošová. 2008. „Problematické tranziční k mateřství.“ *Sociální studia* 5 (2): 35–54.

- Sobotka, Tomáš, Anna Šťastná, Kryštof Zeman, Dana Hamplová, Vladimíra Kantorová. 2008. „Czech Republic: A Rapid Transformation of Fertility and Family Behaviour after the Collapse of State Socialism.“ *Childbearing Trends and Policies in Europe, Book II: Demographic Research* 19: 403–454.
- Soukupová, Eva. 2007. „Neprovdané matky v sociálním systému.“ Pp. 79-97 in Dana Hamplová, Jana Chaloupková, Eva Soukupová, Petr Sunega, Kryštof Zeman (eds.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šalamounová, Petra, Ondřej Nývlt. 2006. „Mimomanželská plodnost – současné trendy v Evropě.“ Pp. 118-140 in Dana Hamplová, Petra Šalamounová, Gabriela Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Štípková, Martina. 2013. „Declining Health Disadvantage of Non-marital Children: Explanation of the Trend in the Czech Republic 1990-2010.“ *Demographic Research* 29: 663-706.
- Štípková, Martina. 2015. „Ideational and Economic Causes of the Rise in Non-Marital Childbearing in the Czech Republic.“ *European Journal of Population* 31.
- Vohlídalová, Marta. 2014. „Cesty k (ekonomické) soběstačnosti žen po rozvodu a rozchodu.“ Pp. 209-230 in Hana Hašková (ed.). *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Vohlídalová, Marta, Hana Maříková. 2011. „Rozpady kohabitací, rozvody manželství: jiné a/nebo stejné sociální fenomény?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 12 (2): 3-15.
- Weitof, Gunilla R., Bengt Haglund, Anders Hjern, Måns Rosén. 2003. „Mortality, Severe Morbidity, and Injury in Children Living with Single Parents in Sweden: a Population-based Study.“ *The Lancet* 361 (9354): 289–295, <http://tinyurl.com/joanpw>.
- Zeman, Kryštof. 2007. „Nemanželská plodnost – demografický přehled.“ Pp. 17-27 in Dana Hamplová, Jana Chaloupková, Eva Soukupová, Petr Sunega, Kryštof Zeman (eds.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

*Martina Štípková absolvovala doktorské studium sociologie na Fakultě sociálních věk UK a magisterské studium demografie na Autonomní univerzitě v Barceloně. Působí jako odborná asistentka na katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ve svém výzkumu se věnuje vzájemným souvislostem mezi rodinným chováním, sociálními nerovnostmi a zdravím. V posledních letech jí vyšly články v časopisech *Demographic Research*, *European Journal of Population* či v *Sociologickém časopise/Czech Sociological Review*. Lze ji kontaktovat na adrese: marsti@kss.zcu.cz*

poznámky

- ¹ Tento text vznikl za podpory Motivačního systému Západočeské univerzity v Plzni, část Postdoc.
- ² Termíny sólo mateřství, mateřství bez partnera a samoživitelství jsou v textu používány jako synonyma. Nicméně dávám přednost prvním dvěma termínům, protože nejsou tak silně asociovány s ekonomickou stránkou věci jako samoživitelství.
- ³ Sólo mateřství nemusí nutně přinášet jen znevýhodnění či rizika. Na životy řady žen může mít mateřství mimo partnerský vztah pozitivní dopad, např. v oblasti osobní autonomie nebo sebevědomí plynoucí z toho, že svou náročnou situaci zvládly [Dudová 2007; Vohlídalová 2014]. Výše citované studie ale naznačují, že případy, kdy jsou na tom rodiny sólo matek (zejména jejich děti) z různých hledisek hůře, bohužel převažují.
- ⁴ Retrospektivní data o sólo mateřství v době narození dítěte jsou dostupná např. v šetření ISSP Rodina 2002 nebo v Generation and Gender Survey (GGS) 2005, ale z následujících důvodů jsem je do analýzy nezařadila. Vzorek šetření ISSP 2002 není dostatečně velký, aby umožnil analýzu časového trendu. Šetření GGS má sice dostatečný počet poz-

- rování, ale výsledky jsou při porovnání s podílem mimomanželských porodů zaznamenaným ve vitální statistice nerealistické. V dotazníku nebyl pokládán přímý dotaz na partnerskou situaci v době porodu. Místo toho byla partnerská a reprodukční historie respondentů zjišťována zvlášť. Došlo zřejmě k tomu, že respondenti si sice dobře vybavili, kdy se jim narodily děti, ale neuvědomili některé vztahy, zejména ty ze vzdálenější minulosti, což vedlo k nadhodnocení počtu porodů mimo partnerství. Šetření Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006 bylo již zpracováno jinde [Hamplová 2007] a navíc se nezaměřuje na všechny rodičky, ale pouze na ty, které porodily první dítě mimo manželství.
- ⁵ U mužů teoreticky nemusíme omezovat věk shora, ale prakticky je velmi málo pravděpodobné, že by otec ve středním a vyšším věku nežil ve vlastní domácnosti.
- ⁶ Tyto údaje jsou odvozeny z Tabulky 2. Např. v prvním časovém období byl celkový počet domácností sólo matek 111 (7 % z 1589), přičemž mezi domácnostmi vedenými rodičem dítěte jich bylo identifikováno pouze 40 (3 % z 1367), tj. 37 % z celkových 111 domácností sólo matek.

Spokojenost s bydlením v České republice – výsledky šetření 2001 a 2013¹

Ladislav Kázmér, Irena Boumová

Housing Satisfaction in the Czech Republic: Results of Sociological Surveys in 2001 and 2013

Extended abstract:

The article evaluates housing satisfaction and its development in the Czech Republic after 2000. Its goal is to help better understand the processes behind this phenomenon by identifying factors that influence how the level of housing satisfaction varies between population groups. In a comparative perspective on cross-sectional data from 2001 and 2013, the authors present the main findings of two waves of a quantitative sociological survey.

The article draws on two comparable datasets stemming from a nationwide sociological survey of attitudes to housing issues implemented in the Czech Republic as “Housing Attitudes 2001” and “Housing Attitudes 2013”. The analysis was conducted in two stages. In the first stage, pairwise correlation analysis was used to identify variables that are significantly associated with a measure of overall satisfaction with one’s current housing situation. In the second stage, multiple linear regression was used to test the significance of these variables. The goal was to find factors that independently predict the respondent’s overall housing satisfaction when controlling for other variables included in the regression model.

Overall housing satisfaction among Czech citizens increased over the 2001–2013 time period. What remains is that the highest levels of satisfaction are exhibited by people in owner-occupied houses and the lowest by those living in rented flats (whether privately or from local authorities) in large-scale projects. In addition to tenure and type of dwelling, the key factors of overall satisfaction include perceived size of dwelling compared to number of cohabitants. Other factors include socioeconomic characteristics reflecting respondent’s status in the social structure – primarily household income and secondarily respondent’s economic status (unemployment).

The category of people living in flats was examined separately. Whereas people living in large-panel system (LPS) buildings were less satisfied with their housing situation than those living in brick houses in 2001, the difference was no longer discernible in 2013. The increased attractiveness of LPS housing may be a result of remodelling and reconstruction over the time period of interest.

There are also spatial differences in overall housing satisfaction. People from major cities are less satisfied with their housing situation than those living in smaller settlements. This variation is primarily caused by differences in the composition of the dwelling stock and overall characteristics of housing. A specific situation exists in the smallest municipalities with a population under 1000 where the lower levels of housing satisfaction are probably associated with lower access to and variety of local amenities.

Finally, albeit overall housing satisfaction among Czechs grew on average over the time period studied, the social inequalities in overall housing satisfaction did not diminish. Especially people of lower social status and belonging to the “lower housing class” are less satisfied than the rest of the population.

Keywords: housing satisfaction, housing attitudes, Czech Republic

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2016.1.14.266>

Otázka spokojenosti s bydlením přitahuje pozornost výzkumníků v oblasti sociologie, ekonomie i územního plánování již po několik desetiletí. Počátky výzkumu je možné hledat především v anglosaské literatuře, díky níž se pak zájem o tuto problematiku začal přibližně od konce 70. let minulého století šířit i do dalších evropských zemí. V současné době se koncept spokojenosti s bydlením stal oblíbeným předmětem výzkumu i v jiných, především rozvojových zemích světa [Lux 2005; Diaz-Serrano, Stoyanova 2010; Haliloğlu Kahraman 2013; Akin, Tosin, O 2014].

Teoretické základy konceptu spokojenosti s bydlením položily zejména práce Galstera a Hessera [Galster, Hesser 1981; Galster 1987]. Galster [1987: 93] definuje spokojenost s bydle-

ním jako „vnímaný rozdíl mezi potřebami respondenta a jeho budoucími aspiracemi“ na jedné straně „a realitou danou konkrétním kontextem bydlení“ na straně druhé. Podobnou definici lze nalézt i v práci Dekkerové a van Kempena [2009], kteří tuto spokojenost popisují jako stav, kdy jsou naplněna osobní očekávání respondenta v oblasti bydlení.² Jednodušším způsobem pak definují spokojenost s bydlením McCray a Day [1977], a sice jako proměnnou měřící úroveň spokojenosti jedince se svou aktuální bytovou situací.

Amerigo a Aragones [1997] rozdělují studie věnující se otázce spokojenosti s bydlením na dvě skupiny. První skupinu tvoří studie nahlízející na spokojenost s bydlením jako na jeden z faktorů vysvětlujících chování rezidentů podmíněně

aktuálním stavem jejich bydlení, a to především rezidenční mobilitu (přestěhování) nebo modifikaci bydlení (tj. změny atributů daného bydlení bez explicitního úmyslu přestěhovat se). Spokojenost s bydlením je v těchto studiích pokládána za proměnnou vysvětlující příslušné behaviorální vzorce. V rámci tohoto výzkumného zaměření definují Morris, Crull a Winter [1976] koncept tzv. normativního bytového deficitu jako intervenující proměnnou mezi socioekonomickými a demografickými charakteristikami rezidentů na jedné straně a spokojeností s bydlením na straně druhé. Druhou skupinu představují práce nahlížející na spokojenost s bydlením jako na jednu ze složek celkové kvality života a životní spokojenosti. Celková spokojenost s bydlením je tu chápána jako výsledek početné skupiny objektivních i subjektivních faktorů přítomných na úrovni jednotlivce i širšího prostředí, ve kterém bydlí – a to jak fyzického, tak sociálního. K samotné spokojenosti s bydlením tak autoři těchto prací přistupují jako k závislé proměnné, která je výsledkem těchto vstupních faktorů. Ve vztahu k hlavním cílům předkládaného článku, kterými jsou hodnocení vývoje spokojenosti s bydlením v ČR a identifikace základních faktorů, které tuto spokojenost ovlivňují, jako i v návaznosti na charakter disponibilních dat v obou průřezových šetřeních nahlížíme v našich analýzách na celkovou spokojenost s bydlením způsobem odpovídajícím právě této druhé skupině prací.

Oddělení Socioekonomie bydlení AV ČR, v. v. i. se otázkou spokojenosti s bydlením věnovalo již v předešlých výzkumných pracích. V analýze základních faktorů působících na celkovou spokojenost s bydlením identifikuje Lux [2005] proměnné vztahující se jak k samotnému charakteru bydlení (typ bydlení, rozloha, technická kvalita, právní vztah k jeho užívání, stavební materiál), tak i k širšímu prostředí, ve kterém rezident bydlí (vnímaná kvalita okolního prostředí, dostupnost služeb a pracovních příležitostí, množství hluku v okolí apod.). Jednou z nejdůležitějších charakteristik určujících celkovou spokojenost s bydlením je právní důvod užívání domu/ bytu, přičemž obecně platí, že vlastníci jsou se svým bydlením spokojenější než nájemníci a obyvatelé jiných forem bydlení [Spear 1974; Fried 1982; Lux 2005; Diaz-Serrano 2009]. K dalším faktorům patří také charakteristiky prostředí, ve kterém se daný dům/ byt nachází. Spokojenost s lokalitou je přítom podle Permentiera a dalších [Permentier, Bolt, van Ham 2011] určována zejména subjektivním spíše než objektivním zhodnocením atributů prostředí a významnou roli hraje také možnost svobodného výběru čtvrti i bytu. Subjektivní spokojenost s domem/ bytem pak následně představuje nejvýznamnější atribut ovlivňující i spokojenost s danou lokalitou [Musil et al. 1985; Dekker, van Kempen 2009].

Vliv na spokojenost s bydlením mají rovněž socioekonomické charakteristiky domácnosti. Nižší příjem domácnosti může limitovat výběr bydlení a vést tak k nižší spokojenosti, naopak domácnosti s vyššími příjmy mohou výběr bydlení lépe přizpůsobit svým potřebám a preferencím [Clark, Dieleman 1996]. V širším smyslu mohou majetkové a příjmové nerovnosti projevující se na trhu bydlení přispívat také k formování tzv. *housing classes*, které ve výsledku ovlivňují i postoje občanů k celkové situaci na trhu bydlení či státní bytové politice (v českém kontextu poukazuje na tuto skutečnost Kostelecký [2005]).

Na závěr těchto teoretických úvah je nutné zdůraznit, že bydlení a spokojenost s ním je sama o sobě velice komplexním

jevem, do kterého se promítá velké množství objektivních i subjektivních faktorů. Vysvětlení spokojenosti s bydlením proto není v principu možné zredukovat jenom na výčet charakteristik měřených na úrovni respondenta prostřednictvím výběrového sociologického šetření nebo následné kvantitativní modelování příslušných vztahů. Zároveň je ale třeba takové výsledky brát v úvahu, protože představují důležitý systematizující pohled na danou problematiku a slouží k identifikaci a pochopení základních faktorů a procesů souvisejících se spokojeností s bydlením. Výsledky výzkumu mohou následně sloužit i pro případnou tvorbu a implementaci vhodných intervencí v oblasti bytové politiky.

Metody a data

Analýzovaná data byla získána v rámci dvou na sebe navazujících vln reprezentativního výběrového šetření postojů a podmínek české populace v oblasti bydlení – *Postoje k bydlení 2001 a Postoje k bydlení 2013*. V obou průřezových obdobích proběhl výběr dotazovaných metodou kvótního výběru. Kvóty byly stanoveny tak, aby byla zajištěna reprezentativnost odpovědí pro celé území ČR, přičemž kvótní znaky zahrnovaly: pohlaví, věk (obecná populace nad 18 let), vzdělání, velikost místa bydliště a částečně i respondentův právní důvod užívání bytu/ domu.

Za účelem zhodnocení celkové úrovně spokojenosti s bydlením byla respondentům položena následující otázka: „Kdybyste měl/a zhodnotit, jak jste celkově spokojen/a s Vaším bydlením, jak byste Vaši spokojenost oznámkoval/a?“ (Při hodnocení použijte známky 1–10, kde 1 znamená, že jste velmi spokojen/a a 10 velmi nespokojen/a.). V takto sestavené otázce se odrážejí jak objektivní, tak subjektivní aspekty hodnocení daného stavu respondentem. Výslednou známku považujeme za výslednici těchto faktorů, a to kvantitativních (jako např. velikost, výše nákladů na bydlení a jeho údržbu), kvalitativních (technická kvalita domu/ bytu, vybavenost, kvalita okolního prostředí, dostupnost služeb apod.), sociokulturních (rozdíly mezi etnickými či věkovými skupinami obyvatelstva, ve vztahu k věku také různá očekávání u seniorů oproti zbylé populaci – viz i níže), institucionálních (širší podmínky na trhu bydlení, legislativní rámec) i specifických individuálních (preferenze respondenta). Znění otázky bylo identické v obou analyzovaných průřezových obdobích 2001 a 2013. Identické byly i otázky týkající se sociodemografických a prostorových proměnných, odrážejících socio-strukturální charakteristiky daného respondenta a vlastností geografického prostředí, ve kterém bydlí. Případné změny v územní příslušnosti obcí k administrativním celkům vyšší úrovně, k nimž došlo v průběhu analyzovaného období 2001–2013, byly v analýze rovněž zohledněny.

Analýza výsledků byla provedena ve dvou krocích. V prvním kroku byly pomocí jednoduché korelační analýzy identifikovány proměnné, které se významně váží k výše zmíněné otázce o celkové spokojenosti s bydlením (aplikován byl tzv. Spearmanův korelační koeficient pořadí, v případě některých kategoriálních proměnných také jednocestná analýza variance – One-way ANOVA). Jednalo se především o otázky týkající se typu bydlení, příjmu, vzdělání respondenta a dalších proměnných, které budou podrobněji rozebrány v následujícím textu. Za účelem názorné a přehledné prezentace obdržených

výsledků byly pro jednotlivé hodnoty těchto proměnných vypočteny průměrné známky spokojenosti s bydlením včetně příslušných intervalů spolehlivosti³ zobrazených v grafech.

Ve druhém kroku analýz byla významnost těchto proměnných testována prostřednictvím vícenásobné lineární regrese. Cílem bylo najít faktory, které nezávisle predikují respondentovu úroveň celkové spokojenosti s bydlením, a to i po očištění vlivu ostatních proměnných zařazených do regresního modelu. Důvodem pro volbu této analýzy byla skutečnost, že jednotlivé faktory identifikované v předešlém kroku častokrát nepůsobí na daný jev přímo, ale spíše prostřednictvím nepřímých vztahů s jinými, významnějšími prediktory.⁴ Výsledkem analýzy bylo určení skupiny proměnných, které v rámci našeho výběrového šetření považujeme za klíčové faktory celkové spokojenosti s bydlením. Analýzy byly přitom uskutečněny separátně pro obě průřezová období 2001 a 2013.

Výsledky

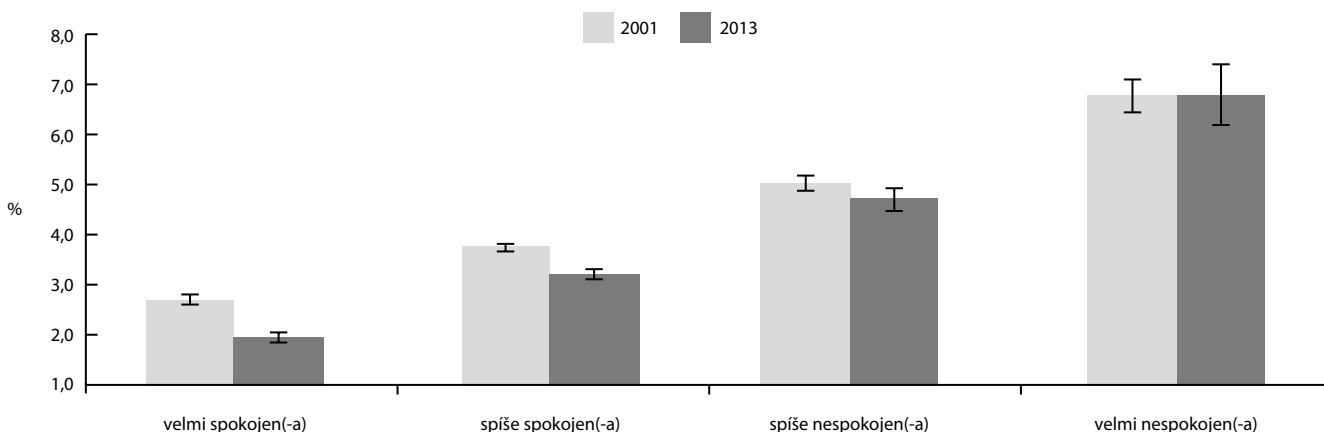
Celková úroveň spokojenosti s bydlením se u českých občanů mezi lety 2001 a 2013 zvýšila, a to posunem známky z průměrné hodnoty 3,72 na 2,98. Takovýto posun představuje zlep-

šení přibližně o 27 %.⁵ Zatímco v roce 2001 byl podíl respondentů, kteří byli se svým stávajícím bydlením velmi spokojeni (známka spokojenosti na hodnotě 1 nebo 2), 36 %, v roce 2013 jich už bylo 53 %. Více než polovina českých občanů je tedy v současnosti se svým bydlením velice spokojena. Mezi nejčastěji uváděné důvody nespokojenosti patřila v roce 2013 hlavně nedostatečná velikost bytu (24 %), dále vysoké výdaje na bydlení (19 %), skutečnost, že byt není ve vlastnictví respondenta (14 %), a nízká kvalita bytu nebo jeho vybavení (14 %).

Trend vývoje celkové spokojenosti s bydlením mezi lety 2001 a 2013 je tedy v české populaci pozitivní. V následujícím textu se zaměříme na proměnné, které byly identifikovány jako faktory celkové spokojenosti v rámci prvního kroku analýz.

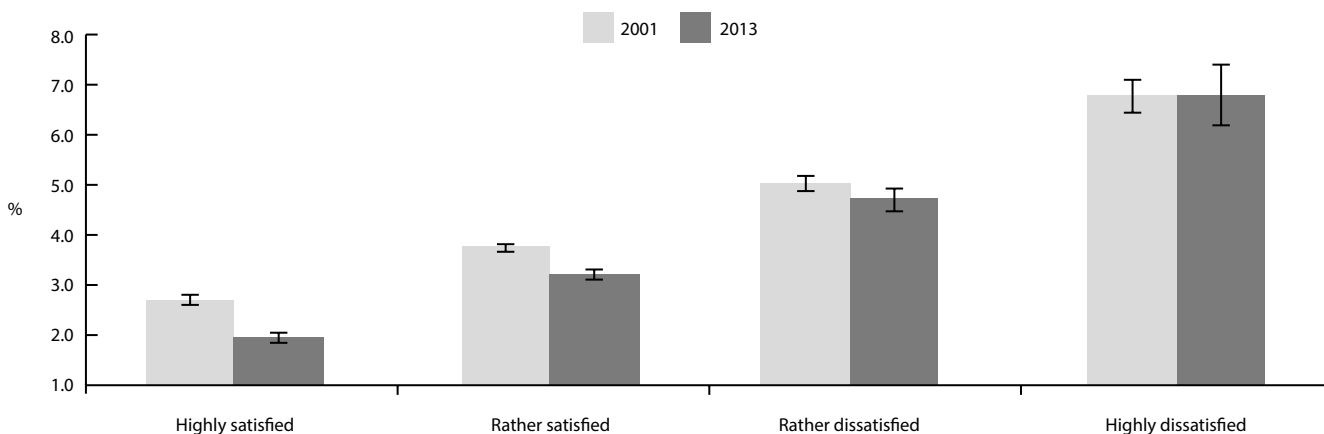
K hlavním faktorům určujícím míru celkové spokojenosti respondenta se svým bydlením patřila velikost bytu/ domu vztahovaná k počtu členů domácnosti (graf 1). Osoby velmi nespokojené s rozlohou hodnotily své bydlení v obou letech průměrnou známkou 6,8. Naopak respondenti, kteří byli s rozlohou velice spokojeni, hodnotili své bydlení v roce 2001 průměrnou známkou 2,7 a v roce 2013 již známkou 2,0. Porovnání dat z roku 2001 a 2013 ukazuje, že celková známka se nejvýrazněji zlepšila u osob, kterým rozloha bytu/ domu

Graf 1. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle spokojenosti respondenta s rozlohou svého bytu/ domu

Otázka: Vzhledem k počtu členů Vaší domácnosti, jak jste spokojen(-a) s celkovou rozlohou Vašeho bytu/domu?
Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3485 (2001), N = 2981 (2013)

Graph 1. Mean score of housing satisfaction by respondent's satisfaction with size of dwelling

Question: Given the number of people living in your household, how satisfied are you with the total size of your flat/house?
Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3485 (2001), N = 2981 (2013)

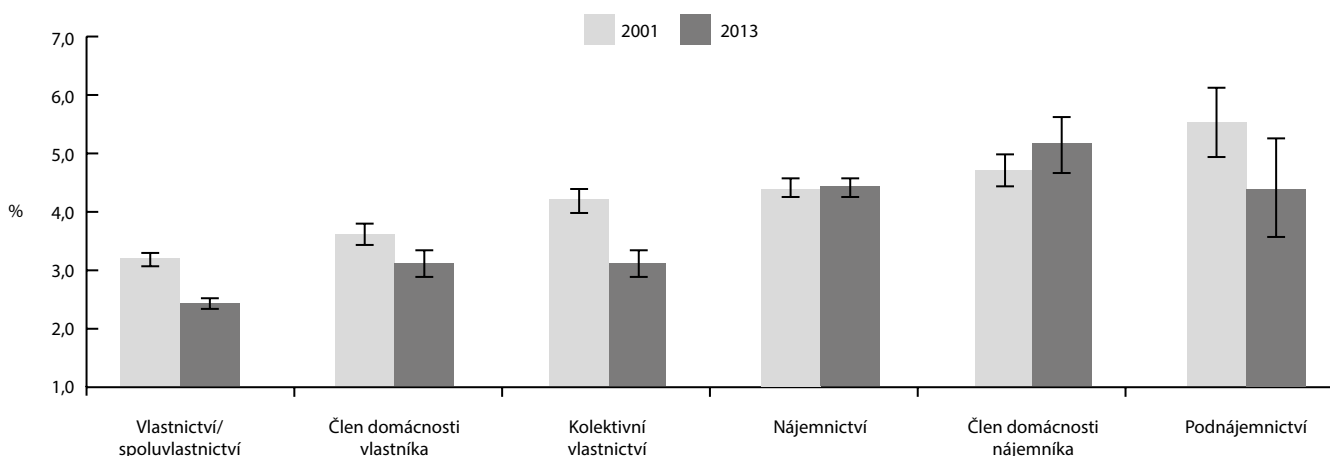
vyhovuje nejvíce. Naopak u respondentů nespokojených s rozlohou nedošlo prakticky k žádné změně. Mezi osoby nejvíce spokojené s velikostí stávajícího bydlení patřili v obou sledovaných obdobích hlavně obyvatelé vlastních rodinných domů; naopak domácnosti s nízkým příjmem, žijící v nájemním bydlení v bytových domech byly spokojeny nejméně. Z grafu 1 lze rovněž vyčíst, že vztah mezi spokojeností s rozlohou bytu/domu a celkovou spokojeností s bydlením je velice přímý a téměř lineární. K této jeho vlastnosti se vrátíme i v dalším textu v rámci druhého kroku analýz.

Graf 2 zobrazuje rozdíly v celkové spokojenosti s bydlením podle právního důvodu užívání domu/ bytu. Z grafu lze pozorovat, že vlastnictví má na celkovou spokojenost s bydlením výrazně pozitivní efekt. Značná část současných vlastníků získala své bydlení díky výhodným podmínkám při privatizaci obecních bytů, a není proto tolik zatížena hypotečními úvěry na bydlení. Jedním z důvodů vyšší spokojenosti vlastníků jsou tak nižší výdaje na bydlení ve srovnání s osobami žijícími v bydlení s jinými formami právního důvodu užívání, zejména v nájemním bydlení. Mezi další faktory ovlivňující vysokou spokojenost vlastníků je možné zařadit též vysoké preference vlastnického bydlení, které jsou v České republice utvářeny

sociální normou. Jedním z nejvýznamnějších mechanismů reprodukce této společenské normy je mezigenerační transfer bydlení [Samec et al. 2015] a skutečnost, že vlastnické bydlení je vnímáno jako jistota nezbytná pro budování a utváření domova [Gibas 2015].

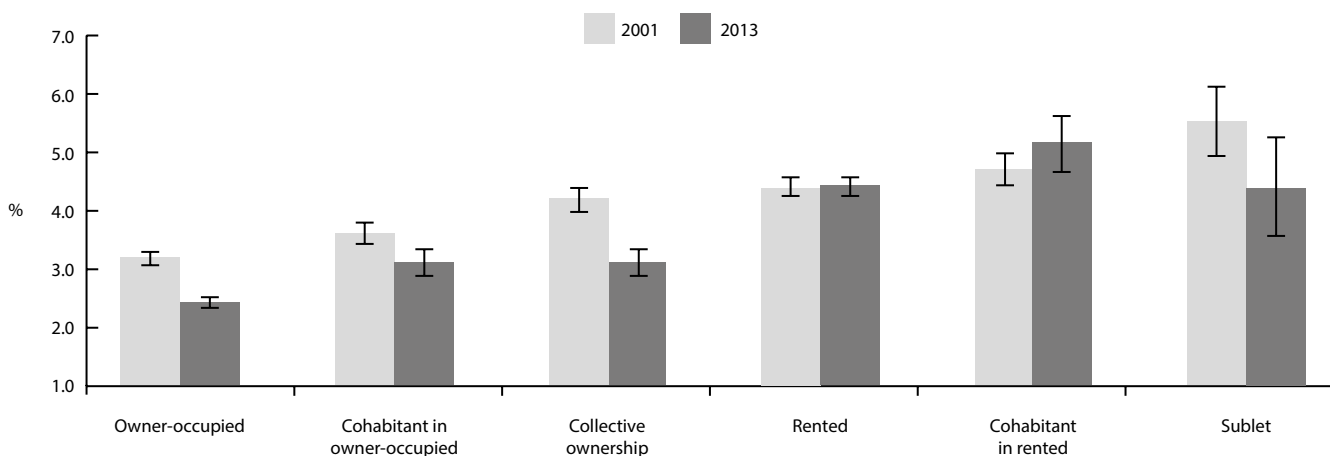
Graf 2 dále ukazuje, že v porovnání s rokem 2001 se nejvíce zvýšila průměrná spokojenost vlastníků a členů bytových družstev (kolektivní vlastnictví). Zatímco v roce 2001 hodnotili vlastníci spokojenost s bydlením průměrnou známkou 3,1, v roce 2013 už dosáhla průměrné hodnoty 2,4 (což představuje relativní zlepšení o 35 %). Podobně došlo k výraznému nárůstu spokojenosti i v případě členů bytových družstev, kteří v roce 2001 svou spokojenost hodnotili průměrnou známkou 4,1 a v roce 2013 již známkou 3,1 (relativní změna o 34 %). K významnému zvýšení spokojenosti došlo také u členů domácnosti vlastníků, kde se průměrná známka posunula z hodnoty 3,6 na 3,1 (relativní zlepšení o 19 %). Graf 2 zároveň ukazuje, že v obou sledovaných obdobích byli členové domácnosti vlastníka v průměru méně spokojeni než přímí vlastníci domu/bytu. Podobné rozdíly lze pozorovat i mezi členy domácnosti nájemníka a přímými nájemníky.

Graf 2. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle právního důvodu užívání domu/ bytu

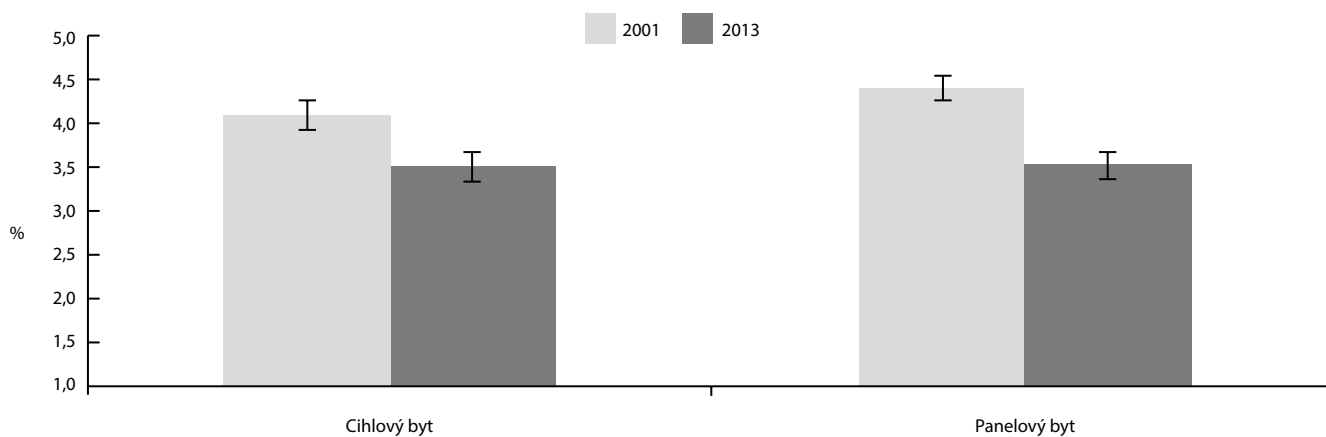
Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3471 (2001), N = 2984 (2013)

Graph 2. Mean score of housing satisfaction by tenure

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3471 (2001), N = 2984 (2013)

Graf 3. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle stavebního materiálu nosních zdí a příček bytových domů

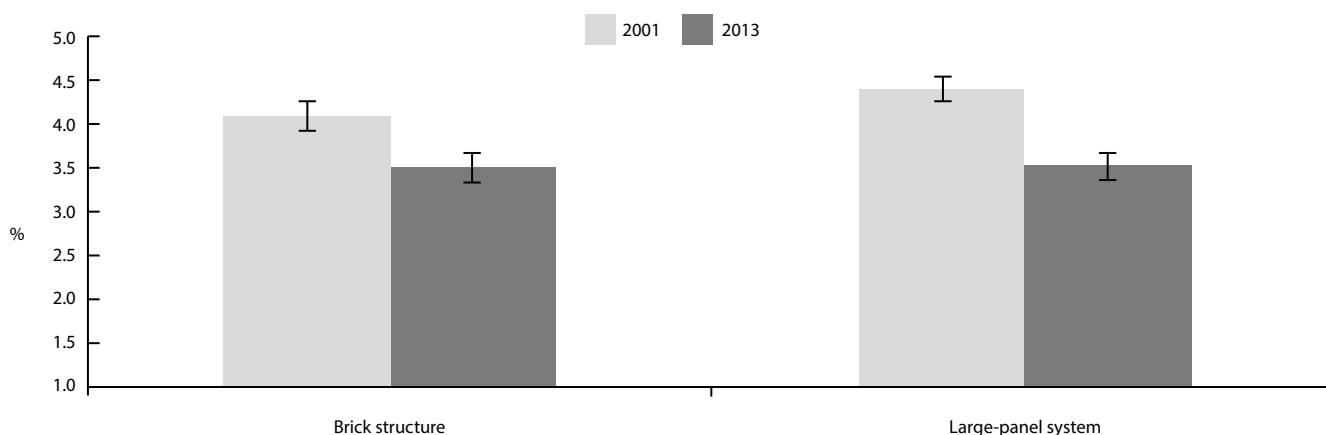

Otázka: Z jakého materiálu jsou vystavěny nosné zdi a příčky domu, ve kterém se nachází Váš byt? Pokud bylo užito více materiálů, uveďte, prosím, materiál použitý nejvíce.

Pozn.: Vybrány byly jenom domácnosti bydlící v bytových domech vystavěných z materiálů uvedených dvou typů – cihlový vs. panelový.

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 1566 (2001), N = 1505 (2013)

Graph 3. Mean score of housing satisfaction by building material used to make load-bearing and non-load-bearing walls in flat houses

Question: What is the building material used to make the load-bearing and non-load-bearing walls of the house in which your flat is located? If several materials are used, please state indicate that used the most.

Note: Subsample of households living in flats built using the above two types of materials (brick vs. LPS).

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 1566 (2001), N = 1505 (2013)

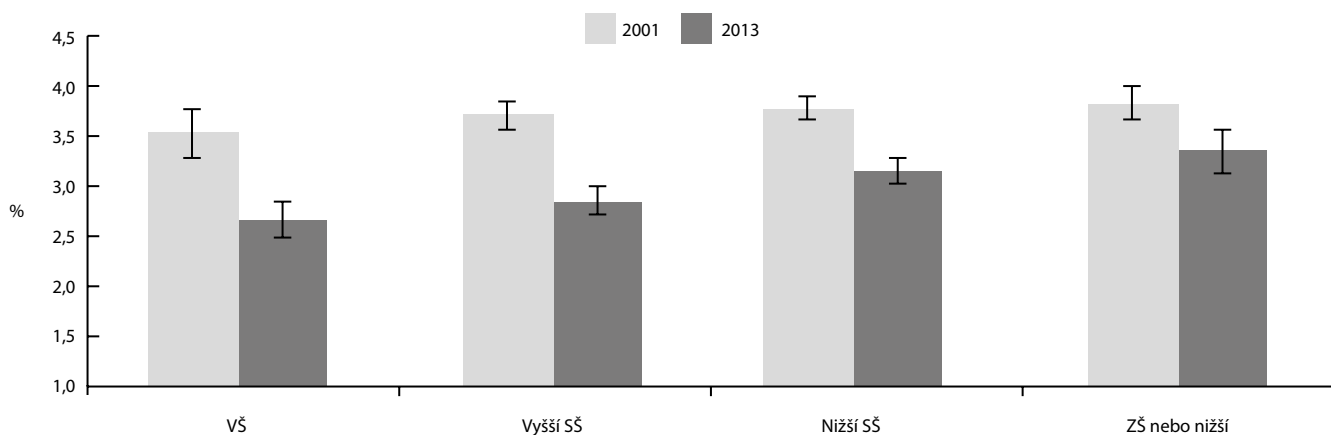
Vnímaná kvalita bydlení může mimo jiné souviset i s dominantním materiálem použitým pro výstavbu nosných zdí a příček domu/ bytu. Graf 3 znázorňuje změny v průměrné známce spokojenosti s bydlením pro skupiny respondentů žijících v bytech panelových a cihlových domů. Analýza prezentovaná v grafu 3 zahrnuje pouze respondenty bydlící v bytových domech (rodinné domy, vily apod. byly tedy z analýzy vyloučeny). Zatímco v roce 2001 dominantní materiál použitý při výstavbě bytového domu významně ovlivňoval celkovou spokojenost s bydlením (průměrná známka u respondentů cihlových bytů 4,1 oproti hodnotě 4,4 v případě panelových bytů), v roce 2013 již tomu tak nebylo (v obou případech průměrná známka na hodnotě 3,5). Důvod takového posunu je možno hledat v regeneraci panelového bytového fondu uskutečněného v průběhu analyzovaného období.

Graf 4 zobrazuje rozdílnou úroveň spokojenosti s bydlením podle vzdělání respondenta, přičemž rozdíly mezi jednotlivými skupinami jsou markantnější v roce 2013. Celkově je však vidět, že osoby s vyšším vzděláním hodnotily své bydlení

lepší průměrnou známkou, než tomu bylo u osob s nižším vzděláním. V porovnání s rokem 2001 se nejvíce zvýšila spokojenost u osob s vysokoškolským vzděláním (zlepšení o 34 %) a vyšším středoškolským vzděláním (32 %). Respondenti s vysokoškolským vzděláním ohodnotili v roce 2001 svou spokojenost průměrnou známkou 3,5, v roce 2013 však už dosáhla hodnoty 2,6. Naopak nejméně se zvýšila spokojenost osob se základním vzděláním, a to z průměrné hodnoty 3,8 na 3,3 (zlepšení o 17 %). Důvody celkově vyšší spokojenosti respondentů s vyšším vzděláním lze hledat především ve výši příjmu těchto domácností. Lidé s vyšším vzděláním mají zpravidla lepší uplatnění na pracovním trhu, než je tomu u osob s relativně nižší odbornou kvalifikací. To se následně odráží i ve skutečnosti, že lidé s vyšším vzděláním jsou schopni si opatřit bydlení odpovídající lépe jejich potřebám a preferencím.⁶

Souvislost mezi úrovní příjmu a celkovou spokojeností s bydlením prezentuje i graf 5. Z grafu lze vidět, že v případě příjmově slabších domácností byla v obou letech celková spokojenost s bydlením výrazně nižší než u příjmově silnějších

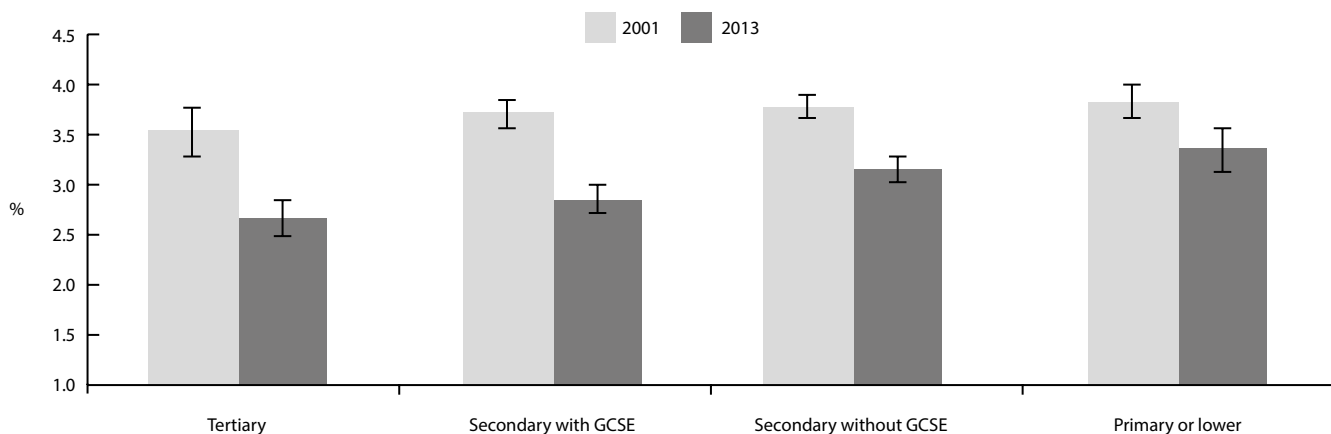
Graf 4. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle vzdělání respondenta

Otázka: Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3519 (2001), N = 2982 (2013)

Graph 4. Mean score of housing satisfaction by respondent's highest educational attainment

Question: What is your highest educational attainment?

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3519 (2001), N = 2982 (2013)

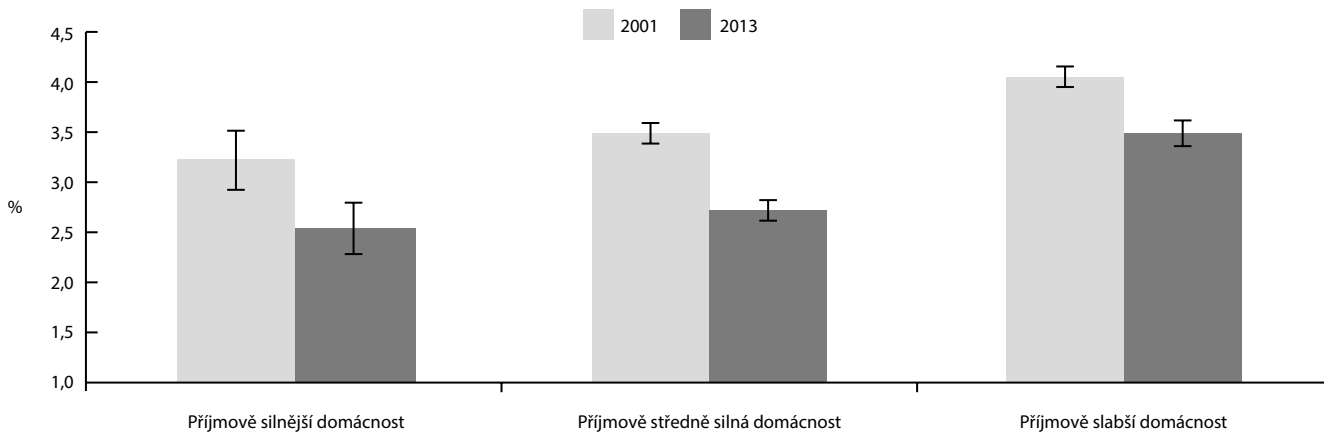
nebo i středně silných domácností. K celkovému zvýšení spokojenosti došlo ve všech příjmových skupinách, příslušná změna však znovu nebyla u všech skupin stejně veliká. U respondentů z příjmově silných a středně silných domácností se jednalo shodně o 31% zlepšení, u příjmově slabších domácností se spokojenost zvýšila jenom o 18 %.

Spokojenost s bydlením souvisí i s ekonomickým postavením respondenta. Jak ukazuje graf 6, nejméně spokojenou skupinou jsou v tomto ohledu osoby nezaměstnané, případně i respondenti se statutem studenta. K nejspokojenějším patří naopak podnikatelé společně s osobami v zaměstnaneckém poměru (tedy respondenti s relativně stálým příjmem) stejně jako respondenti v důchodu. Podnikatelé jsou přitom se svým bydlením spokojeni ještě více než osoby v zaměstnaneckém poměru (např. v roce 2013 průměrná známka u OSVČ činila 2,8 oproti 3,1 u zaměstnanců). I v tomto případě jsou důvodem především rozdíly v příjmu těchto skupin – v roce 2013 byl v našem výzkumu podíl podnikatelů, kteří se identifikovali jako členové příjmově silnějších domácností 2krát vyšší než mezi zaměstnanci (20 % oproti 10 %), v roce 2001 byl

dokonce vyšší 4,5krát (27 % vs. 6 %). Podobně lze vysvětlit i nižší spokojenost s bydlením u nezaměstnaných, případně studentů.⁷ Specifickou skupinu z hlediska spokojenosti s bydlením představují osoby pobírající důchod (invalidní, starobní, ostatní), které i navzdory celkově nižšímu příjmu bydlí převážně ve vlastních, případně i v družstevních bytech. U těchto osob se rovněž častěji vyskytuje jev tzv. *nadspotřeby bydlení*, k níž dochází v případech, kdy penzisté bydlí v plošně větších bytech, než by odpovídalo velikosti domácnosti [Lux 2005: 233]. Hodnocení spokojenosti osob pobírajících důchod ovlivňují i další sociokulturní faktory související s jejich věkem. Starší lidé mají totiž častokrát skromnější nároky na své bydlení a zároveň jakékoliv případné stěhování by pro ně bylo obtížněji realizovatelné než u mladších skupin obyvatel [viz i Dekker, van Kempen 2009; Permentier, Bolt, van Ham 2011; Temelová, Slezáková 2014]. Lze také poznamenat, že senioři měli vzhledem k ostatním věkovým skupinám nejširší časový prostor pro získání jim vyhovujícího bydlení.

Jak ukazuje graf 7, spokojenost s bydlením souvisí také s politickou orientací respondenta. Pravicově orientovaní

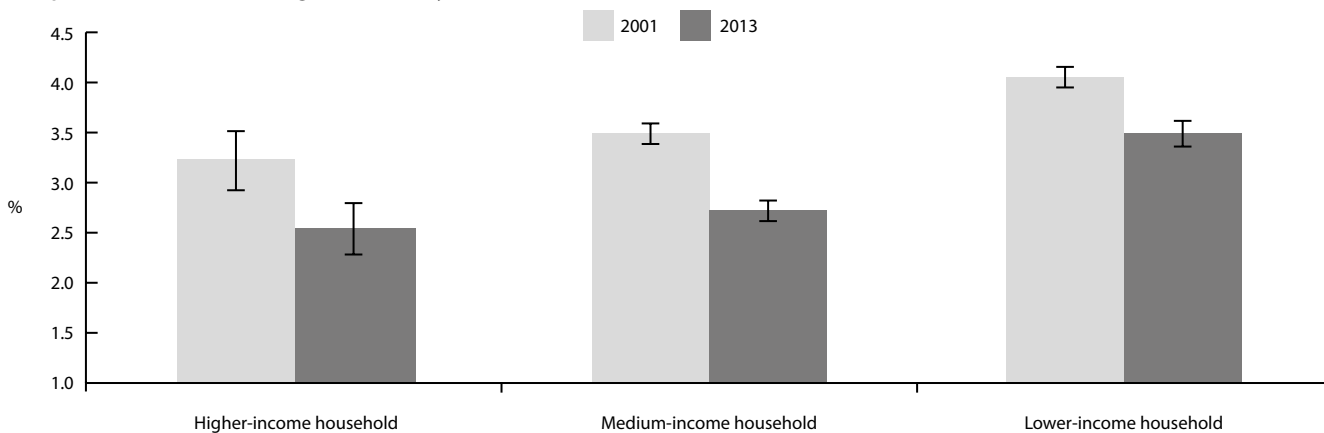
Graf 5. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle příjmu domácnosti respondenta

Otázka: Srovnáte-li domácnost, ve které žijete, s jinými domácnostmi, domníváte se, že ta Vaše patří spíše k příjmově a) silnějším, b) středně silným nebo c) slabším domácnostem?

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3411 (2001), N = 2922 (2013)

Graph 5. Mean score of housing satisfaction by household income

Question: Compared to other households, do you think that the household you live in ranks among those with (a) higher income, (b) medium income, or (c) lower income?

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3411 (2001), N = 2922 (2013)

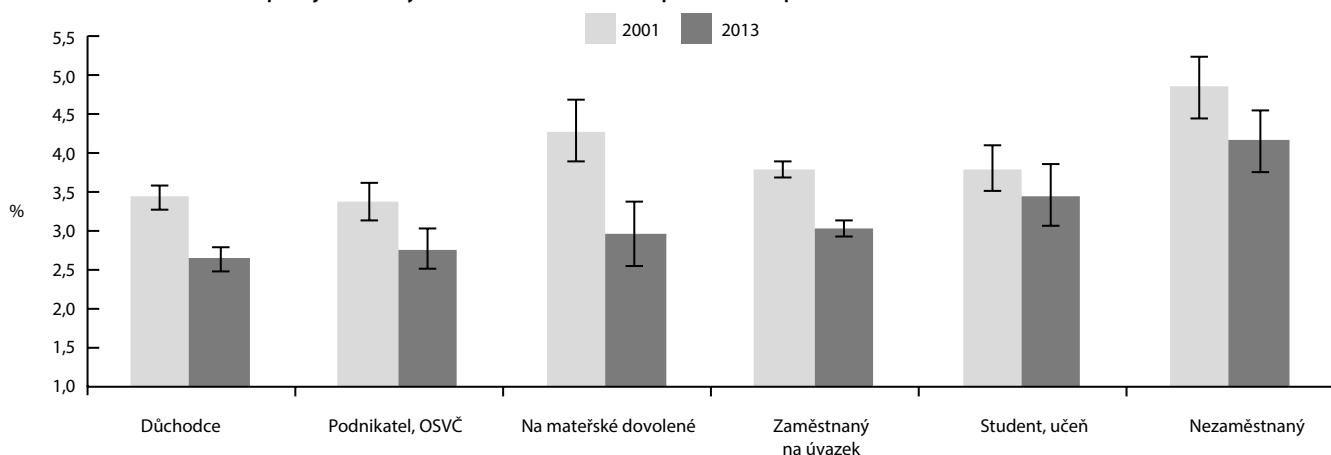
voliči jsou se svým stávajícím bydlením v průměru více spokojeni než respondenti na levé straně politického spektra. Získané výsledky je však opět nutné interpretovat s ohledem na skutečnost, že politická orientace často souvisí s postavením respondenta v sociální struktuře společnosti. Pravicovní voliči (typicky se jedná např. o podnikatele a OSVČ) mají obecně ve srovnání s levicovými voliči vyšší vzdělání i disponibilní příjem, díky čemuž jsou schopni zajistit si své bydlení ve vyšší shodě se svými potřebami a preferencemi⁸, což ukázal i náš výzkum v obou analyzovaných obdobích 2001 i 2013.

Spokojenost s bydlením úzce souvisí rovněž i s typem zástavby (graf 8), přičemž v obou sledovaných obdobích byli se svým bydlením nejvíce spokojeni lidé žijící v prostředí rodinných domů. Naopak k nejméně spokojeným patřili respondenti z bytových domů, a to především ti, kteří bydlí na sídlištích nebo ve starší bytové zástavbě. Z grafu 8 je dále vidět, že mezi roky 2001 a 2013 došlo k výraznému zvýšení spokojenosti u všech analyzovaných typů zástavby s výjimkou bytů v činžovních vilách. K nejvyššímu nárůstu však došlo u obyvatel rodinných domů na venkově, a to o celých 40 %

(v roce 2001 ohodnotili své bydlení průměrnou známkou 3,4, zatímco v roce 2013 již hodnotou 2,5). K významnému zvýšení spokojenosti došlo také u obyvatel rodinných domů ve městech (relativní zlepšení o 32 %) společně s obyvateli bytů na sídlištích (27 %). Mezi faktory přispívající k takovému zvýšení spokojenosti v průběhu analyzovaného období je možné zařadit postupnou regeneraci městského prostředí i výše zmíněnou revitalizaci panelového bytového fondu; v případě venkova rovněž zvyšování dostupnosti a kvality obslužného sektoru, spojené mimo jiné i s procesy suburbanizace v zájmech velkých měst. Pro ověření uvedené interpretace by však bylo nutné provést detailnější výzkum.⁹

Graf 9 zobrazuje rozdíly v průměrné spokojenosti s bydlením podle populační velikosti obce, v níž respondent bydlí. Obecně se dá říci, že spokojenost s bydlením je v průměru vyšší v populačně menších sídlech. S rostoucí velikostí města pak spokojenost s bydlením klesá. Nejméně spokojeny jsou přitom osoby žijící v největších městech ČR. Důvodem těchto rozdílů je především odlišný charakter bydlení v těchto městech – vyšší zastoupení bydlení v bytových domech, bydlení

Graf 6. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle ekonomického postavení respondenta

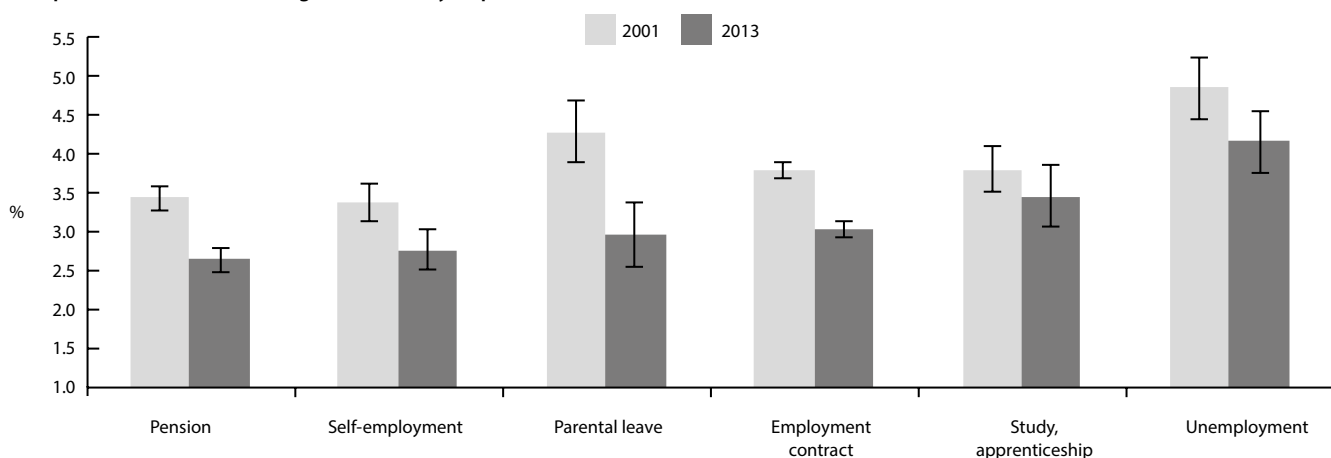

Otázka: Jaké je Vaše současné ekonomické postavení, hlavní zdroj obživy?

Pozn.: Některé kategorie odpovědí na příslušnou otázku byly sdruženy, a to následujícím způsobem: a) Podnikatel, OSVČ = soukromník, podnikatel + svobodné povolání; b) Důchodce = důchod invalidní + starobní + ostatní důchod; c) Zaměstnaný na úvazek = plný úvazek + částečný úvazek. Tři kategorie byly kvůli velice nízkému počtu odpovědí z analýzy vyloučeny: a) pomáhající člen rodiny; b) trvale v domácnosti; c) ostatní.

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3479 (2001), N = 2954 (2013)

Graph 6. Mean score of housing satisfaction by respondent's economic status

Question: What is your current economic status, main source of income?

Note: Some answer options have been merged as follows: (a) self-employment = entrepreneur, self-employed person + freelancer; (b) pension = disability pension + retirement + other pension; (c) employment contract = full-time employee + part-time employee. Due to extremely low frequencies, three categories were excluded from the analysis: (a) work for family business; (b) permanent homemaker; (c) other.

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3479 (2001), N = 2954 (2013)

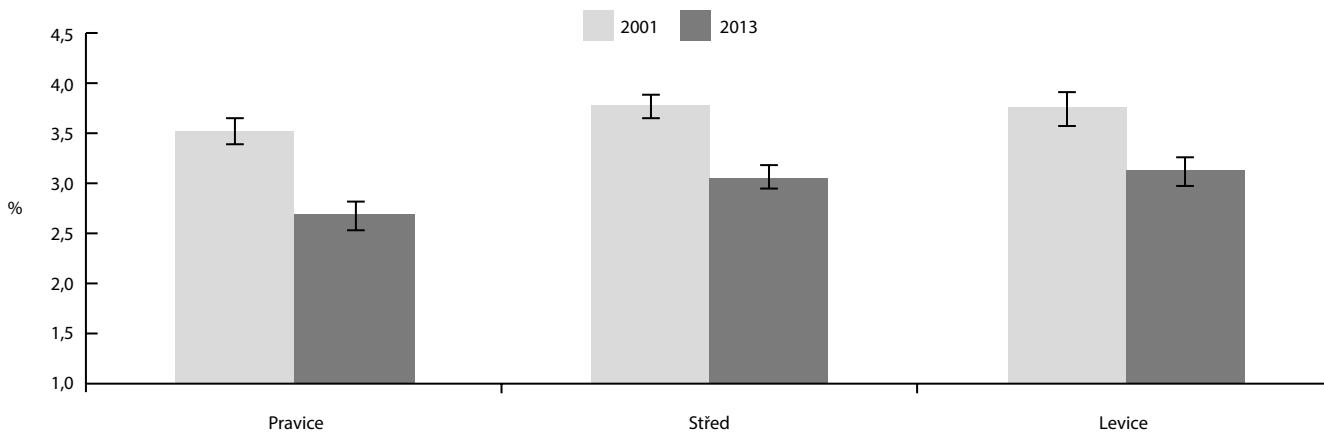
na sídlišti, rovněž vyšší podíl bydlení v nájmu, a to někdy i v plošně malých bytech.¹⁰ Jistou výjimku pak tvoří obyvatelé nejmenších venkovských obcí s počtem obyvatel pod 1000. Příčiny tohoto jevu leží pravděpodobně v nižší občanské vybavenosti těchto obcí, nízké nabídce pracovních příležitostí i v celkové socioekonomické deprivaci příslušného obyvatelstva - především nejmenších obcí v periferních oblastech Česka.

V závěru prvního kroku analýz jsme se zaměřili i na rozdíly ve spokojenosti mezi jednotkami vyšší administrativní úrovně. Graf 10 porovnává průměrnou spokojenost s bydlením v jednotlivých regionech NUTS II. Graf ukazuje, že příslušné prostorové rozdíly se v průběhu let 2001 a 2013 zvětšily. Podobně jako v předešlém grafu 9 však územím s nejnižší úrovní spokojenosti zůstala v obou obdobích Praha. Analýzu prostorových rozdílů jsme provedli i na úrovni krajů, příslušnou grafickou analýzu však již nepřikládáme. Ke spokojenosti v krajích jen

poznáváme, že k územím s výrazně nižší spokojeností s bydlením patřil v obou průřezových letech kromě Prahy také Ústecký kraj. Naopak kraje Vysočina a Zlín zaznamenaly v obou šetřeních relativně vyšší spokojenost s bydlením než jiné kraje.

Na základě výsledků prvního kroku analýz jsme následně přistoupili k identifikaci faktorů, které v rámci našeho výzkumu pokládáme za klíčové - tedy těch, které i po očištění vlivu ostatních výše zmíněných proměnných nezávisle predikují rozdílnou úroveň v celkové respondentově spokojenosti s bydlením. Jak již bylo zmíněno výše, analýza byla provedena postupným budováním lineárního modelu, aplikací metod vícenásobné regresní analýzy. Příslušné výsledky prezentuje následující tabulka, a to odděleně pro obě průřezová období 2001 a 2013.¹¹

Graf 7. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle politické orientace respondenta

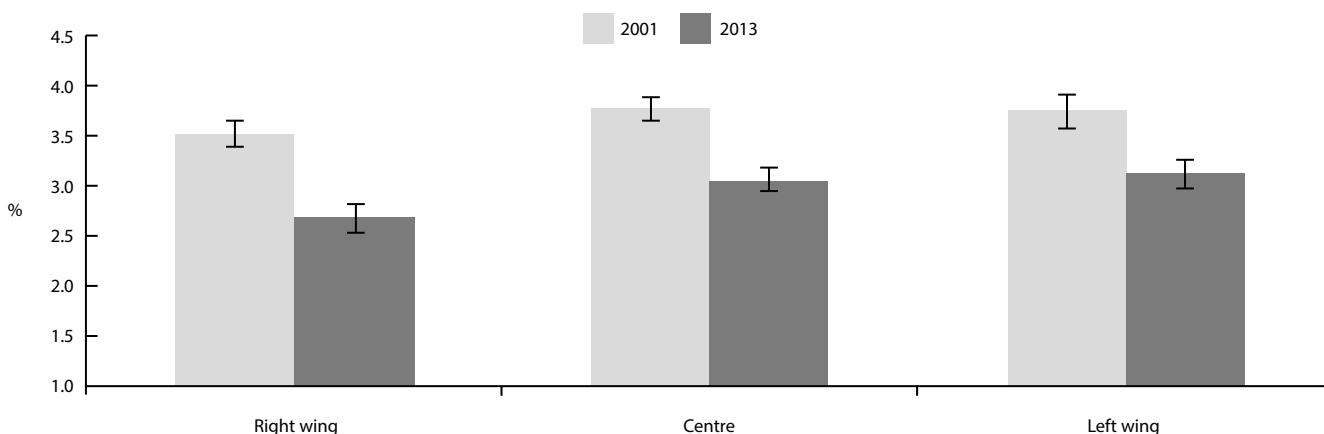

Otázka: V politice se často užívají pojmy „levice“ a „pravice“. Kam byste se sám(-a) zařadil(-a)?

Pozn.: Pro lepší názornost byly následující kategorie odpovědí sdruženy: a) Pravice = jasná pravice + spíše napravo; b) Levice = jasná levice + spíše nalevo.

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3111 (2001), N = 2956 (2013)

Graph 7. Mean score of housing satisfaction by respondent's political orientation

Question: Question: The terms “left wing” and “right wing” are used frequently in politics. How would you identify yourself?

Note: The following answer options have been merged for the sake of clarity: (a) right wing = clearly right wing + rather right wing; (a) left wing = clearly left wing + rather left wing.

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3111 (2001), N = 2956 (2013)

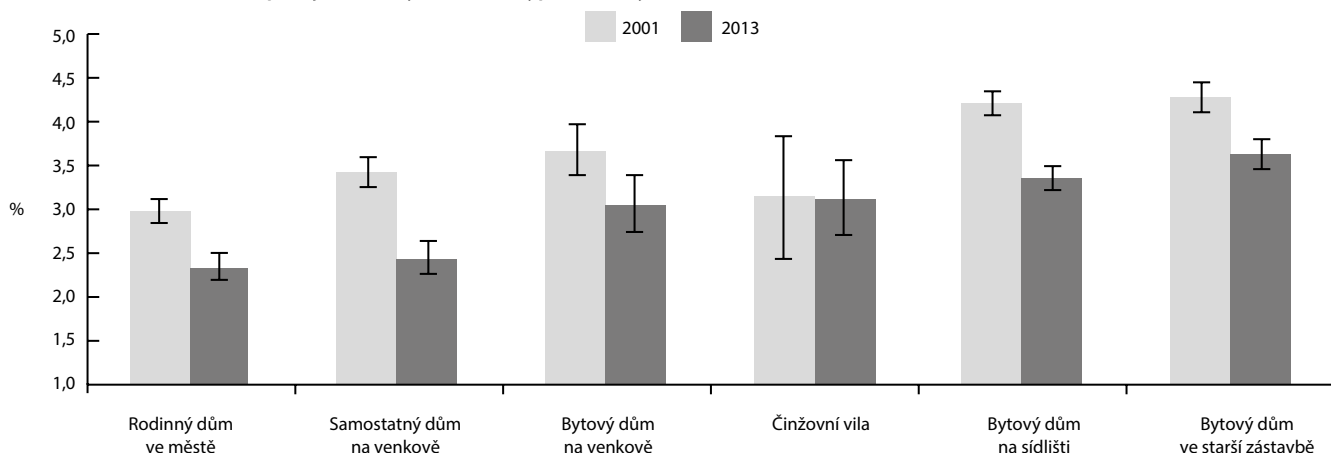
Tabulka ukazuje, že v obou obdobích byla identifikována skupina následujících 5 hlavních faktorů stojících v pozadí celkové spokojenosti s bydlením – 1.) spokojenost s rozlohou bytu/ domu; 2.) právní důvod užívání bytu/ domu; 3.) příjem domácnosti; 4.) typ zástavby a 5.) ekonomické postavení respondenta. Jednotlivé proměnné těchto faktorů byly sdruženy tak, aby co nejlépe vysvětlovaly rozdílnou úroveň spokojenosti mezi jednotlivými skupinami respondentů a aby se výsledky daly mezi oběma roky vzájemně porovnat.

Porovnáním hodnot konstant uvedených v obou modelech opět vidíme, že celková úroveň spokojenosti se v daném období posunula výrazně ke kladnějším známkám (1,45 oproti 2,24 v roce 2001). Hodnota této konstanty přitom představuje průměrnou známku celkové spokojenosti s bydlením v daném období u skupiny respondentů spadajících do referenčních kategorií příslušných faktorů zahrnutých do modelu – v tomto

případě tedy *vlastníků velmi spokojených s rozlohou svého bytu* (úroveň 1 na dané 4stupňové škále)², kteří u stávajících tří faktorů spadají do kategorie *ostatní* (tedy nejsou nezaměstnaní, nemají nízký příjem domácnosti a nebydlí v bytových domech). V našem výzkumu se tedy právě u těchto respondentů jedná o ty, kteří byli v obou letech se svým bydlením spokojeni nejvíce. Příslušnost respondenta do kterékoliv z dalších uvedených skupin pak jeho průměrnou spokojenost s bydlením posouvala k vyšším (a tedy horším) známkám.

Regresní modely uvedené v tabulce dále ukazují, že charakteristika bytu/ domu má pro hodnocení celkové spokojenosti s bydlením klíčový význam. Z porovnání hodnot standardizovaných regresních koeficientů (*Stand. Beta*) rovněž vyplývá, že spokojenost s rozlohou má v tomto ohledu mezi ostatními proměnnými největší důležitost (0,40, resp. 0,41). Efekt právního důvodu k užívání bytu/ domu je přitom druhý v pořadí – pře-

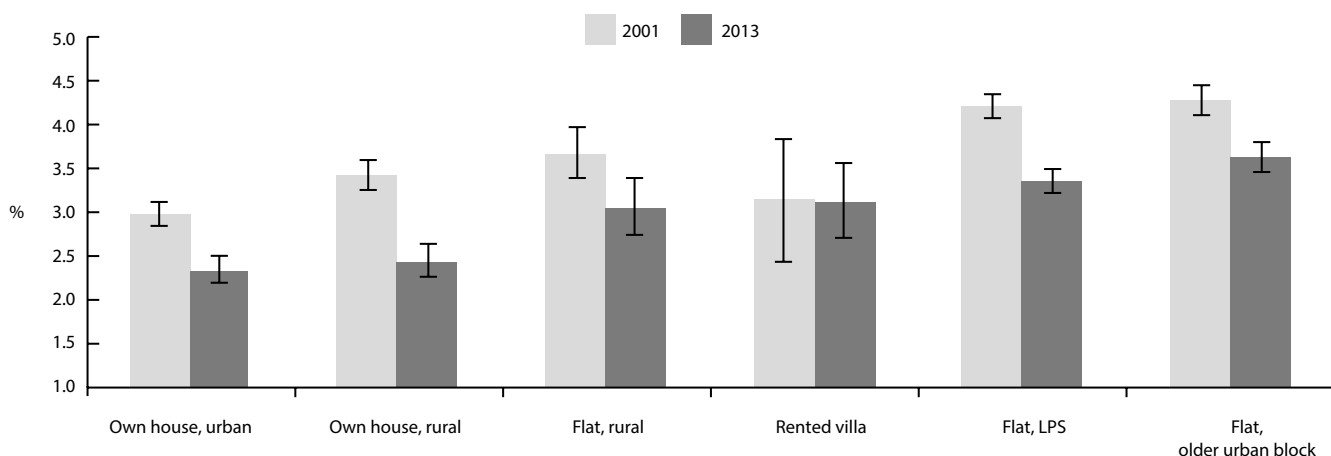
Graf 8. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle typu zástavby

Otázka: Ke kterému typu zástavby byste přiřadil(-a) dům, v němž respondent bydlí? (otázka pro samotného tazatele).

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3406 (2001) N = 2938 (2013)

Graph 8. Mean score of housing satisfaction by residential type

Question: In which residential type would you categorize the building in which respondent lives? (answered by interviewer).

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3406 (2001) N = 2938 (2013)

devším tedy ve smyslu výrazně nižší spokojenosti nájemníků oproti vlastníkům. Z porovnání hodnot *Beta* mezi lety 2001 a 2013 také vyplývá, že rozdíly ve spokojenosti mezi těmito dvěma skupinami se v průběhu analyzovaného období výrazně zvětšily (z 0,60 v roce 2001 na 1,35 v roce 2013; viz i graf 2, ze kterého je patrné, že spokojenost s bydlením se u nájemníků nezměnila vůbec, přičemž u vlastníků došlo až k 35% zlepšení známky). Bydlení v bytových domech má na celkovou spokojenost s bydlením rovněž zásadní vliv, a to jak v prostředí bytových domů na sídlišti, tak ve starší městské zástavbě (váha těchto proměnných se zdá být v obou obdobích přibližně stejná). Kromě uvedených faktorů hrají důležitou roli i další socioekonomické charakteristiky domácností – především jejich nízký příjem a také skutečnost, že daný respondent je nezaměstnaný. U negativního působení nezaměstnanosti, a to i nezávisle na příjmu, je tedy patrné, že kromě materiálního strádání hrají v daném ohledu významnou roli také dodatečné (psychologické a psychosociální) faktory vyplývající z daného ekonomického postavení respondenta. V příslušném kontextu je tedy vidět, že snahy o kompenzaci těchto negativních efektů skrze různé nástroje bytové politiky či celkového systému soci-

álního zabezpečení (např. příspěvek na bydlení, různé formy sociálního bydlení apod.) jsou v tomto ohledu klíčové.

Závěr

Z výsledků šetření vyplývá, že celková spokojenost s bydlením se u českých občanů v období mezi lety 2001 a 2013 zvýšila. Nadále platí, že s bydlením jsou nejvíce spokojeni lidé žijící ve vlastních rodinných domech, nejméně pak osoby bydlící v soukromých či obecních nájemních bytech v prostředí velkých sídlišť. Klíčovým faktorem celkové spokojenosti je kromě právního důvodu užívání bytu/ domu a samotného typu bydlení také vnímaná velikost bytu ve vztahu k počtu členů příslušné domácnosti. K faktorům ovlivňujícím celkovou spokojenost s bydlením patří i další socioekonomické charakteristiky odrážející postavení dané osoby v sociální struktuře společnosti. Jedná se hlavně o příjem domácnosti a dodatečně i o ekonomické postavení respondenta (nezaměstnanost).

Analýza zohledňující jenom obyvatele žijící v bytových domech ukázala, že zatímco v roce 2001 byli lidé žijící v panevových bytových domech se svým bydlením spokojeni méně

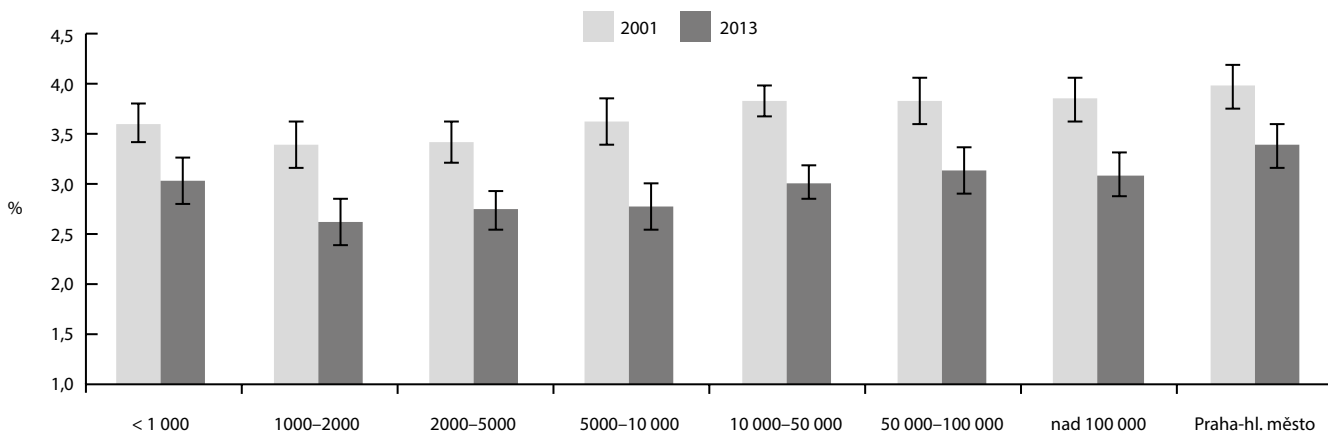
než lidé z cihlových domů, v roce 2013 již tento rozdíl znatelný nebyl. Zvýšení atraktivity bydlení v panelových domech může být důsledkem jejich modernizace a rekonstrukce v průběhu analyzovaného období.

Celková spokojenost s bydlením je diferencována i prostorově. Lidé z velkých měst jsou se svým bydlením spokojeni méně než obyvatelé menších sídel. Důvodem těchto rozdílů je především rozdílná skladba bytového fondu a celkově odlišný charakter bydlení, než je tomu v případě menších obcí.

Specifikum tvoří v tomto ohledu populačně nejmenší obce s méně než 1000 obyvateli, kde v pozadí snížené spokojenosti s bydlením leží pravděpodobně nižší dostupnost a nabídka oblužného sektoru.

I navzdory celkově pozitivnímu trendu ve vývoji spokojenosti s bydlením v průběhu analyzovaného období je nutné zmínit, že ke snižování rozdílů v celkové spokojenosti s bydlením mezi jednotlivými skupinami českého obyvatelstva nedochází.

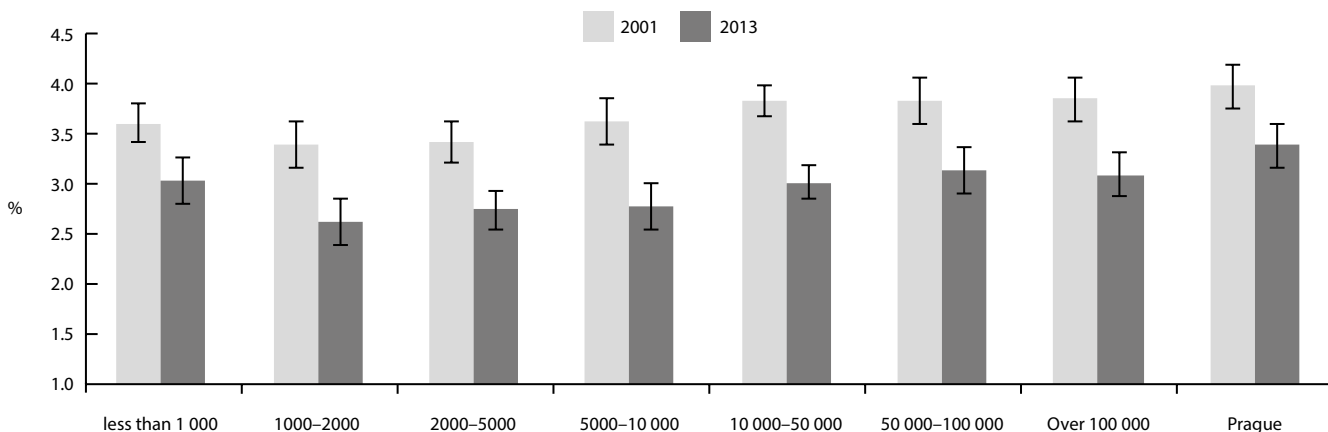
Graf 9. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle velikosti obce

Otázka: Uveďte velikost obce, ve které se nachází byt respondenta (otázka pro samotného tazatele).

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3534 (2001) N = 2974 (2013)

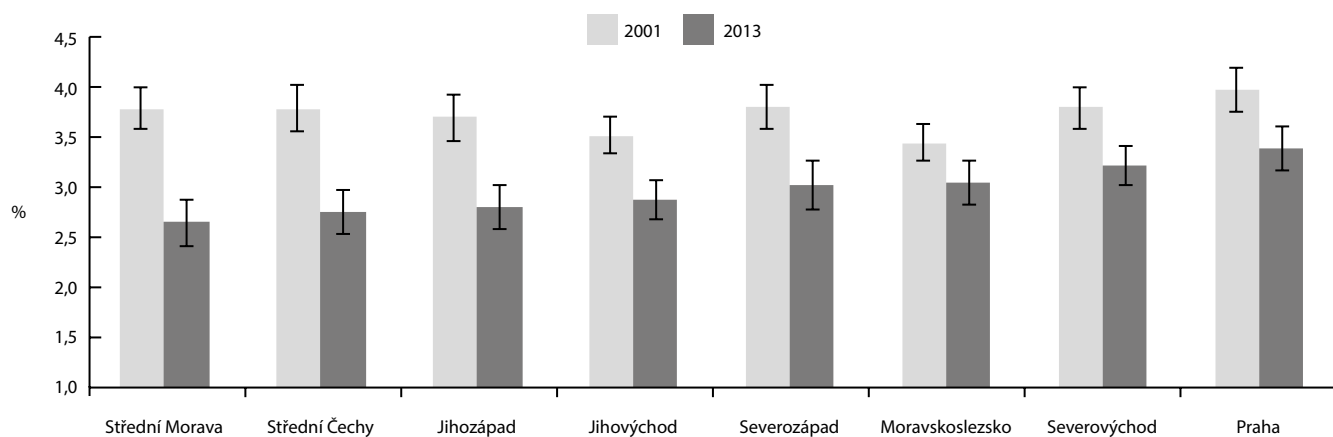
Graph 9. Mean score of housing satisfaction by municipality size

Question: What is the local population of the municipality in which the respondent's dwelling is located? (answered by interviewer).

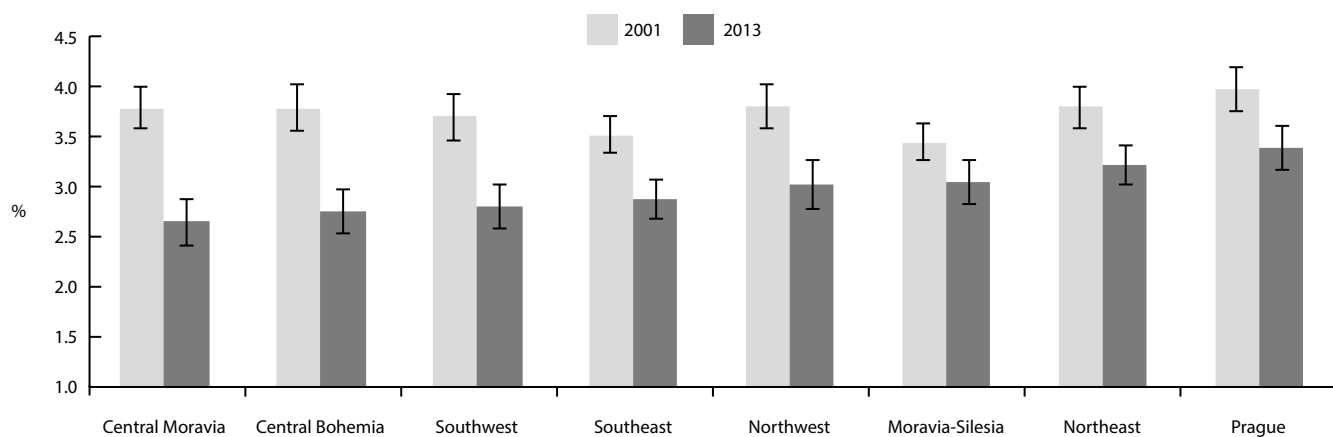
Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3534 (2001) N = 2974 (2013)

Graf 10. Průměrná známka spokojenosti s bydlením dle regionů NUTS II

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3529 (2001) N = 2985 (2013)

Graph 10. Mean score of housing satisfaction by NUTS II regions

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3529 (2001) N = 2985 (2013)

Tabulka 1. Výstupy z vícenásobné lineární regrese. Závislá proměnná – celková spokojenost s bydlením (1 – velmi spokojen, 10 – velmi nespokojen)

Faktor, vysvětlující proměnná		2001			2013		
		Beta (SE)	Stand. Beta	Sig.	Beta (SE)	Stand. Beta	Sig.
Konstanta		2,24 (0,07)	-	p<0,001	1,45 (0,06)	-	p<0,001
Spokojenost s rozlohou bytu/domu (4stupňová škála)		1,08 (0,04)	0,40	p<0,001	1,18 (0,05)	0,41	p<0,001
Právní důvod užívání bytu	Vlastnictví	referenční kategorie			referenční kategorie		
	Člen domácnosti vlastníka	0,17 (0,10)	0,03	0,084	0,52 (0,12)	0,07	p<0,001
	Kolektivní vlastnictví	0,43 (0,13)	0,07	0,001	0,27 (0,12)	0,04	0,025
	Nájem	0,60 (0,10)	0,12	p<0,001	1,35 (0,09)	0,26	p<0,001
	Podnájem	1,54 (0,29)	0,08	p<0,001	1,63 (0,38)	0,07	p<0,001
Příjem domácnosti	Ostatní	referenční kategorie			referenční kategorie		
	Příjmově slabší domácnost	0,25 (0,07)	0,06	p<0,001	0,28 (0,07)	0,06	p<0,001
Typ zástavby v okolí domu/bytu	Ostatní	referenční kategorie			referenční kategorie		
	Bytový dům na sídlišti	0,25 (0,10)	0,05	0,013	0,22 (0,08)	0,05	0,009
	Bytový dům ve starší blokové zástavbě	0,30 (0,11)	0,05	0,007	0,27 (0,10)	0,05	0,007
Ekonomické postavení	Ostatní	referenční kategorie			referenční kategorie		
	Nezaměstnaný	0,57 (0,19)	0,05	0,003	0,56 (0,18)	0,05	0,002
Popisné statistiky regresních modelů		N = 3 358			N = 2 912		
		Adj. R ² = 23,4 %			Adj. R ² = 32,6 %		

Pozn.: *Beta* – regresní koeficient (nestandardizovaný) udávající změnu v průměrné známce spokojenosti s bydlením oproti referenční kategorii; *SE* – standardní chyba odhadu regresního koeficientu; *Stand. Beta* – standardizovaný regresní koeficient (tj. relativní vysvětlující váha příslušné proměnné oproti ostatním proměnným v modelu); *Sig.* – statistická významnost proměnné (udává pravděpodobnost toho, že hodnota *Beta* se ve skutečnosti rovná nule – koeficienty s příslušnou hodnotou pod 0,05 považujeme za statisticky významné); *Adj. R²* – procento variability závisle proměnné (spokojenosti s bydlením) vysvětlené příslušným regresním modelem.
Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001 a 2013, N = 3529 (2001) N = 2985 (2013)

Table 1. Results of multiple linear regression with overall housing satisfaction as dependent variable (1 = highly satisfied, 10 = highly dissatisfied)

Factor, explanatory variable		2001			2013		
		Beta (SE)	Stand. Beta	Sig.	Beta (SE)	Stand. Beta	Sig.
Constant		2.24 (0.07)	-	p<0.001	1.45 (0.06)	-	p<0.001
Satisfaction with size of dwelling (4-item scale)		1.08 (0.04)	0.40	p<0.001	1.18 (0.05)	0.41	p<0.001
Tenure	Owner-occupied	reference category			reference category		
	Cohabitant in owner-occupied	0.17 (0.10)	0.03	0.084	0.52 (0.12)	0.07	p<0.001
	Collective ownership	0.43 (0.13)	0.07	0.001	0.27 (0.12)	0.04	0.025
	Rented	0.60 (0.10)	0.12	p<0.001	1.35 (0.09)	0.26	p<0.001
	Sublet	1.54 (0.29)	0.08	p<0.001	1.63 (0.38)	0.07	p<0.001
Household income	Other	reference category			reference category		
	Lower-income household	0.25 (0.07)	0.06	p<0.001	0.28 (0.07)	0.06	p<0.001
Type of housing in neighbourhood	Other	reference category			reference category		
	Flat. LPS	0.25 (0.10)	0.05	0.013	0.22 (0.08)	0.05	0.009
	Flat. older urban block	0.30 (0.11)	0.05	0.007	0.27 (0.10)	0.05	0.007
Economic status	Other	reference category			reference category		
	Unemployed	0.57 (0.19)	0.05	0.003	0.56 (0.18)	0.05	0.002
Regression models' descriptive statistics		N = 3 358			N = 2 912		
		Adj. R ² = 23.4 %			Adj. R ² = 32.6 %		

Note: *Beta* – regression coefficient (non-standardized) indicating change in mean score of housing satisfaction from reference category; *SE* – standard error of regression coefficient estimate; *Stand. Beta* – Standardized regression coefficient (i.e. relative explanatory power of the variable, compared to other variables in the model); *Sig.* – statistical significance of the variable (indicating the probability of actual Beta = 0; cases with values under 0.05 are considered statistically significant); *Adj. R²* – proportion of variance in dependent variable (housing satisfaction) explained by the regression model.)

Source: Housing Attitudes in the CR 2001 and 2013, N = 3529 (2001) N = 2985 (2013)

- Akin, Akindele O., Ojo Tosin, Abolade O. 2014. „Perceived Housing Satisfaction in Public Estates of Osogbo, Nigeria.“ *Journal of Geography and Regional Planning* 7 (9): 185-191, <http://dx.doi.org/10.5897/JGRP2014.0440>.
- Amerigo, Maria, Juan Ignacio Aragones. 1997. „A Theoretical and Methodological Approach to the Study of Residential Satisfaction.“ *Journal of Environmental Psychology* 17 (1): 47-57, <http://dx.doi.org/10.1006/jev.1996.0038>.
- Clark, William A. V., Frans M. Dieleman. 1996. *Households and Housing: Choice and Outcomes in the Housing Market*. New Jersey: Center for Urban Policy Research.
- Dekker, Karien, Ronald van Kempen. 2009. „Resident Satisfaction in Post-WWII Housing Estates.“ Pp. 53-76 in Rob Rowlands, Sako Musterd, Ronald van Kempen (eds.). *Mass Housing in Europe: Multiple Faces of Development, Change and Response*. UK: Palgrave Macmillan, http://dx.doi.org/10.1057/9780230274723_3.
- Diaz-Serrano, Luis. 2009. „Disentangling the Housing Satisfaction Puzzle: Does Homeownership Really Matter?“ *Journal of Economic Psychology* 30 (5): 745-755, <http://dx.doi.org/10.1016/j.joep.2009.06.006>.
- Diaz-Serrano, Luis, Alexandrina P. Stoyanova. 2010. „Mobility and Housing Satisfaction: An Empirical Analysis for 12 EU Countries.“ *Journal of Economic Geography* 10 (2): 661-683, <http://dx.doi.org/10.1093/jeg/lbp045>.
- Fried, Marc. 1982. „Residential Attachment: Sources of Residential and Community Satisfaction.“ *Journal of Social Issues* 38 (3): 107-19, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.1982.tb01773.x>.
- Galster, George C. 1987. „Identifying the Correlates of Dwelling Satisfaction: An Empirical Critique.“ *Environment and Behavior* 19 (5): 539-568, <http://dx.doi.org/10.1177/0013916587195001>.
- Galster, George C., Garry W. Hesser. 1981. „Residential Satisfaction: Compositional and Contextual Correlates.“ *Environment and Behavior* 13 (6): 735-758, <http://dx.doi.org/10.1177/0013916581136006>.
- Gibas, Petr. 2015. „Od bydlení k domovu: nákup bytu jako zrození domova.“ Pp. 74-88 in Martin Lux (ed.). *Standardy bydlení 2014/2015 – Sociální normy a rozhodování na trhu bydlení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Haliloğlu Kahraman, Zerrin Ezgi. 2013. „Dimensions of Housing Satisfaction: A Case Study Based on Perceptions of Rural Migrants Living in Dikmen.“ *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture* 30 (1): 1-27, <http://dx.doi.org/10.4305/METU.JFA.2013.1.1>.
- Kostecký, Tomáš. 2005. „Postoje obyvatel k situaci na trhu s bydlením a bytové politice: existují v České republice housing classes?“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41 (2): 253-270.
- Lux, Martin. 2005. „O spokojenosti českých občanů s užívaným bydlením.“ *Sociologický časopis* 41 (2): 227-252.
- McCray, Jacquelyn W., Savannah S. Day. 1977. „Housing Values, Aspirations, and Satisfaction as Indicators of Housing Needs.“ *Home Economics* 5 (4): 244-254, <http://dx.doi.org/10.1177/1077727X7700500404>.
- Morris, Earl W., Sue R. Crull, Mary Winter. 1976. „Housing Norms, Housing Satisfaction and the Propensity to Move.“ *Journal of Marriage and Family* 38 (2): 309-320, <http://dx.doi.org/10.2307/350390>.
- Musil, Jiří, Lubomír Kotačka, Irena Lérová, Eva Librová, Libuše Macková, Vítězslav Procházka, Zdeněk Ryšavý. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Permentier, Matthieu, Gideon Bolt, Maarten van Ham. 2011. „Determinants of Neighbourhood Satisfaction and Perception of Neighbourhood Reputation.“ *Urban Studies* 48 (5): 977-996, <http://dx.doi.org/10.1177/0042098010367860>.
- Samec, Tomáš, Martin Lux, Petr Sunega, Ladislav Kázmér, Irena Boumová. 2015. „Kdo se rozhoduje na trhu bydlení? Vliv sociálních vazeb na reprodukci preference vlastnického bydlení.“ Pp. 44-60 in Martin Lux (ed.). *Standardy bydlení 2014/2015 – Sociální normy a rozhodování na trhu bydlení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Speare, Alden. 1974. „Residential Satisfaction as an Intervening Variable in Residential Mobility.“ *Demography* 11 (2): 173-188, <http://dx.doi.org/10.2307/2060556>.
- Temelová, Jana, Alena Slezáková. 2014. „The Changing Environment and Neighbourhood Satisfaction in Socialist High-rise Panel Housing Estates: The Time-Comparative Perceptions of Elderly Residents in Prague.“ *Cities* 37: 82-91, <http://dx.doi.org/10.1016/j.cities.2013.12.002>.

Ladislav Kázmér působí od roku 2013 jako výzkumný pracovník Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. v oddělení Socioekonomie bydlení. Od roku 2011 je rovněž doktorandem na Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve svém výzkumu se zabývá zejména kvantitativní analýzou sociodemografických dat se zaměřením na problematiku populačního zdraví v sociálně prostorových souvislostech. Lze jej kontaktovat na adrese: ladislav.kazmer@soc.cas.cz

Irena Boumová je absolventkou doktorského studia na Fakultě architektury ČVUT v Praze. Od roku 2011 působí jako odborná pracovnice oddělení Socioekonomie bydlení Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Lze ji kontaktovat na adrese: irena.boumova@soc.cas.cz

- ¹ Příspěvek vznikl za finanční podpory projektu GA ČR 16-063355 Rizika a důsledky využití investic domácností do bydlení pro zvýšení příjmů v důchodovém věku. Autoři děkují Ing. Mgr. Martinovi Luxovi, Ph.D., Ing. Petrovi Sunegoví a rovněž dalším členům oddělení Socioekonomie bydlení Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. za pomoc při přípravě článku. Autoři rovněž děkují dvěma anonymním recenzentům za jejich podnětné komentáře při revizi textu.
- ² Zde je však nutno poznamenat, že tito autoři vycházejí z trochu odlišného konceptu celkové rezidenční spokojenosti, kterou dekomponují na dvě části: *spokojenost s bytem a spokojenost s lokalitou/sousedstvím (neighbourhood)* – viz i Dekker, van Kempen [2009]; Permentier, Bolt, van Ham [2011]. V našem článku vycházíme z předpokladu, že celková spokojenost s bydlením je výsledkem obou těchto složek.
- ³ Jelikož se jedná o výběrový soubor, je třeba brát v potaz i náhodnou chybu ve výpočtu průměrné spokojenosti s bydlením, vyplývající z příslušného dotazování a velikosti vzorku. Zobrazené intervaly spolehlivosti tak představují rozsah hodnot, ve kterém se s 95% pravděpodobností nachází skutečná hodnota příslušného průměru.
- ⁴ Příkladem může být efekt vzdělání, který je častokrát výsledkem spíše různé úrovně respondentova příjmu, než vzdělání samotného (lidé s nízkým vzděláním mají často i nižší příjem, naopak lidé s vysokou odbornou specializací disponují i relativně vyšším příjmem). Rozdílná úroveň příjmu se následně odráží i v podmínkách, ve kterých daný respondent bydlí, a tudíž i v jeho celkové spokojenosti s bydlením.
- ⁵ Relativní změna v průměrné známce spokojenosti určená podle následujícího vztahu: $(\text{Průměrná spokojenost}_{2013} - \text{Průměrná spokojenost}_{2001}) / (\text{Průměrná spokojenost}_{2001} - 1)$ vyjádřená v procentech.
- ⁶ V šetření *Postoje k bydlení 2013* byl podíl respondentů s vysokoškolským vzděláním, kteří se označili za členy příjmově silnějších domácností, více než 6krát vyšší než u osob se základním vzděláním (20 % oproti 3 %). Podobně tomu bylo i v předchozím šetření 2001 (29 % vs. 7 %).
- ⁷ V roce 2013 se k příjmově slabším domácnostem přihlásilo 75 % nezaměstnaných, v roce 2001 81 %.
- ⁸ Například v roce 2013 se k příjmově silnějším domácnostem přiřadilo téměř 18 % pravicových voličů, u levicových se jednalo jenom o 4,3 % (tj. necelá čtvrtina oproti první skupině). Podobně podíl osob s VŠ vzděláním byl u pravicově orientovaných respondentů v roce 2013

téměř 3krát vyšší než u skupiny levicových voličů (29 % vs. 10,6 %). Podobné vztahy platily i pro šetření z roku 2001.

- ⁹ V případě zlepšení spokojenosti uživatelů bytových domů na sídlištích se na ni mohla podílet také široká privatizace sídlištních bytů v průběhu analyzovaného období (tj. přechod z nájmu do vlastnictví) a též selektivní odliv „nespokojených“ domácností do více vyhovujícího bydlení v podobě nově postavených rodinných domů.
- ¹⁰ Zmíněné rozdíly potvrdil i náš výzkum. Kvůli omezenému rozsahu článku však už příslušné vztahy neuvádíme. K širším faktorům celkově nižší spokojenosti s bydlením u obyvatel největších měst by pak bylo možné zařadit i větší sociální rozdíly mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva, vysokou hustotu zalidnění, nižší sociální soudržnost a následně i vyšší riziko socio-patogenních jevů či obavy z potenciální kriminality apod.
- ¹¹ Uváděné hodnoty (nestandardizovaných) regresních koeficientů *Beta* představují nárůst v průměrné známce spokojenosti s bydlením oproti referenční kategorii. Výsledná průměrná známka se tedy rovná prostému součtu *Konstanty* a příslušné hodnoty *Beta* – např. průměrná známka spokojenosti s bydlením u *nájemníků*, bydlících v *bytových domech na sídlišti*, pocházejících z *příjmově slabších domácností*, kteří jsou *velmi nespokojeni s rozlohou svého bytu* (úroveň 4 na dané škále) a kteří byli k tomu ještě i *nezaměstnaní*, se tedy v roce 2001 rovnala hodnotě 7,15 [tj. $2,24 + 0,60 + 0,25 + 0,25 + (4-1)*1,08 + 0,57$].
- ¹² Referenční skupinou u faktoru *spokojenosti s rozlohou domu/bytu* je zde míněna úroveň 1 na dané 4stupňové škále (tj. *velmi spokojen*) – viz i skupiny znázorněné na grafu 1 v předešlém textu. Jak je přitom z grafu 1 patrné, závislost mezi spokojeností s rozlohou a celkovou spokojeností s bydlením je téměř lineární. Z tohoto důvodu byl i vliv hodnoty faktoru *spokojenosti s rozlohou* na závisle proměnnou modelován lineárním způsobem. Regresní koeficienty *Beta* uvedené v příslušné tabulce tak představují nárůst v průměrné známce spokojenosti s bydlením při posunu spokojenosti s rozlohou o jeden stupeň na dané škále – např. pro údaje z roku 2013 byl tedy rozdíl v průměrných známkách mezi respondenty s rozlohou *spíše nespokojenými* (tj. úroveň 3) a *velmi spokojenými* (úroveň 1) přibližně $(3 - 1)*1,18 = 2*1,18 = 2,36$.

Identity, Activism and Hatred: Hate Speech against Migrants on Facebook in the Czech Republic in 2015¹

Matouš Hrdina

Identita, aktivismus a nenávisť: Nenávistné projevy proti migrantům na Facebooku v České republice v roce 2015

Extended abstract:

The increased influx of refugees and migrants to the EU in 2015 has been followed by a noticeable presence of online hate speech against migrants in many countries across Europe. The article presents the results of a study of hate speech proliferation on Facebook in the Czech Republic during the summer of 2015. Its goal is to identify the producers of hate speech and determine their social background, explore the main channels of hate speech proliferation, determine the specific groups of migrants targeted by hate speech, put the hate speech in the context of online political communication, and discuss the role of media and politicians in the process of hate speech proliferation.

With regard to the works of Castells, Skocpol or Bennett and Segerberg, online hate speech can be perceived as an extreme variety of new, rapidly evolving modes of political communication as such. Social and political activism has been shifting from membership-based organizations and parties towards flexible movements and initiatives with strong emphasis on the logic of identity politics. People may or may not engage in hate speech production as lone independent actors, but they still perceive their actions as part of larger collective efforts. When we focus on hate speech as a form of civic activism or networking, new interesting patterns can emerge.

The study is based on a mixed-method analysis; computer-assisted data collection via the Social Insider software tool was further triangulated by random sampling and subsequent manual coding and analysis of selected Facebook posts, comments and other content. The question of reception and influence of hate speech was largely omitted from the analysis, due both to the research methods chosen and to the inherently cyclical nature of social network communication. Hate speech itself was identified according to a custom-made definition based on various existing legal definitions and scholarly perspectives of legal and media science.

The results of the analysis indicate that the wave of hate speech against migrants was aggravated both intentionally and coincidentally by the combined forces of disparate Facebook users, extremist groups' propaganda, news media and the design of the social network itself. As for the social background of frequent producers of hate speech, there was a strong prevalence of middle-aged and middle-class males, and a significant under-representation of both elderly and young Facebook users. The majority of the hate speech content was produced and spread in small-scale communication exchanges, i.e. under articles posted on individual user profiles etc. The communication activities of larger, well-organized populist groups, political parties or communities were visibly present, but they did not play a significant part in the hate speech production itself – although their possible involvement in agenda setting cannot be underestimated. All the datasets indicated that a vast majority of the hate speech in the given time period was aimed either against migrants in general or Muslims, while these two groups often overlapped.

The role of mass media and of the design of the Facebook platform in the entire process should be discussed further. It became apparent that the producers of hate speech themselves seldom created any substantial shared content such as articles or videos. To the contrary, many hateful comments occurred through sharing and subsequent discussion of articles produced by online news outlets. As the Czech mass media are defined by transformation, uncertainty, layoffs and disintegration of professional routines, this creates a dangerous mix that could lead to further proliferation of hate speech. The same can be said about the platform design of Facebook and other social networks – their balkanizing and polarizing effects on public communication are already well described by scholars such as Conover, Pariser, Morozov and many others, and the present study only further supports their findings and theories.

Keywords: hate speech, Facebook, Czech Republic, migrants, refugees, data analysis

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2016.1.14.265>

One of the consequences of the advent of social networking sites (SNS) is easy production and proliferation of various forms of hate speech. On every platform from Twitter to Facebook to YouTube, we can find a diversity of hateful content targeting various ethnicities and religions, women, LGBT people and other groups. The phenomenon of online hate speech has already been researched in many contexts [Citron, Norton 2011; Calvert 1997] and strategies to curb hate speech have been developed, with mixed results [Dutton et al. 2011; Kakungulu-Mayambala 2008]. However, the causes and dynamics of hate speech production are not constant and there is a significant need for continued research, especially in regional and topical contexts where the previous body of research is incomplete or entirely non-existent.

In the Czech Republic, signs of growing amount of online hate speech can be traced back to 2011 at least. Five years ago, the prevalent target of online hate speech was the local Roma population [ECRI 2015]. Since then, various factors including rising popularity of SNS, transformation of political scene and the refugee crisis in Europe have further aggravated the issue of online hate speech. During 2015, the social media and internet communication platforms in general in Czech Republic were hit by a significant wave of hate speech against foreigners and migrants, to some extent related to the ongoing influx of refugees and migrants to Europe (but not to the Czech Republic, which was neither a transit nor a target country for refugees, and thus faced no notable problems whatsoever). Based on a mixed-method analysis of a vast amount of data collected from Czech SNS and other online communication platforms between June and September 2015, this article presents a detailed overview of various aspects of this situation. The following chapters present a basic theoretical review of the field of hate speech research and the research methods applied. Then we describe the basic demographic background and behavior of producers of hate speech on SNS in the Czech Republic, the basic channels of hate speech proliferation, and the role of media and other actors in this process. The final chapter deals with the possible socio-political causes of the phenomenon.

State of local research. Political communication and activism on social networks

As pointed above, hate speech against migrants on Facebook is quite a recent phenomenon in the Czech Republic. No substantial body of research exists so far, the existing analyses and commentaries on the issue are mostly produced by NGOs and similar actors², lacking theoretical and methodological background of rigorous academic research. Given this state of affairs, it is necessary to conceptualize the issue of hate speech and formulate a suitable theoretical framework so that proper research questions and methods can be defined.

Hate speech as a social phenomenon should be analyzed in a suitable context. If someone engages in hate speech, he has a motivation to do so and also a set of opinions and social behaviors, all of which influences his other social activities. That is to say, hate speech, at least in the present context of

anti-migrant sentiment in Czech Republic, is an issue of political communication and is perceived as such in this analysis.

Social and political activism has been shifting from membership-based organizations and parties towards fluid, flexible, ad-hoc movements and initiatives with strong emphasis on the logic of identity politics [Skocpol 2003: 221]. "There is no politics-in-general; it is always 'my politics,' as processed by my brain's neural patterns and enacted through the decisions that articulate my emotions and my cognitive capabilities, communicated through my feelings. This is the framework of human action in which the political process operates," says Manuel Castells in regard to this fact [Castells 2013: 150]. The various features of SNS communication allow the users to quickly create and enlarge issue-based communities, then quickly disband them and regroup elsewhere. Members of such communities do not share many common features, or more precisely, they derive their identification with the group from within themselves, not from perceived attachment to any external groups or values. The logic of collective action is replaced by the logic of connective action [Bennett, Segerberg 2012]. When we apply these concepts to the topic of hate speech, the implications are quite interesting.

First and foremost, hate speech against any group or individual have a high uniting potential. Many different frustrations, fears and grievances can be answered by hate speech against a chosen scapegoat, without further identification with other hate speech producers. Furthermore, hate speech could be perceived as a specific form of civic activism. Various groups of hate speech producers on Facebook can provide not only like-minded audience, but also motivation, appreciation and other incentives and rewards commonly associated with activism or party politics. In contrast to the traditional mass media environment, a given SNS message may often come from a friend or one's acquaintance. "Mobile-phone networks become trust networks, and the content transmitted through them gives rise to empathy in the mental processing of the message. From mobile-phone networks and networks of trust emerge networks of resistance prompting mobilization against an identified target" [Castells 2013: 348]. In the environment of online social networks, the hateful message, and especially various hoaxes and misinformation, may become convincing and attractive.

The issue of hatred towards migrants, refugees and other associated groups is also related to other cleavages in contemporary Czech society – it goes hand-in-hand with distrust certain politicians, the European Union, intellectual elites, multiculturalism etc., and also with support for conservative values, right-wing extremism etc. That is to say, hate speech against migrants is a highly complex issue with a potential for strong political engagement of many people from various strata of society. While producing hate speech, one can identify himself with a broad range of ideas and communities and perform a multi-layered act of political participation. The present analysis thus considers hate speech as not just a linguistic phenomenon or an individual form of behavior, but rather as a form of political participation and activism akin to other movements which grow and thrive on online social networks. The data presented below confirms that this approach is valid and leads to a better understanding of the problem.

Methodology, definitions, research questions

As for a brief preliminary examination, the main subject of this analysis is hate speech against migrants on Facebook in the Czech Republic. Among the main reasons for this subject definition is the position of Facebook as the most prevalent social network service in the Czech Republic, on one side, and the unquestionable rise of hate speech against migrants during 2015 in the Czech Republic, on the other side. The target of most of the hate speech could be best described as “migrants”. The term “foreigners” would be imprecise since some foreigners living in the Czech Republic are not targeted by hate speech (i.e. expats from the US or Western Europe), and the terms “refugees” or even “Muslims” would not work either, since most of the hate speech producers do not differentiate between refugees and migrants, or between various ethnicities and religions of migrants from Africa and the Middle East.

One of the most obvious, but often overlooked issues of hate speech research is the very definition of hate speech. For this analysis, I decided to define hate speech in rather broad terms, as any message which publicly threatens or humiliates a group of people defined by their race, ethnicity or religion, calls for persecution or violent action against such groups of people, or spreads hatred or contempt against them. I am aware of the fact that this definition heavily depends on subjective consideration of the researcher. However, in the current situation, it is still a viable approach, as explained hereinafter.

A definition of hate speech for research purposes cannot be based on current laws, since most of the hate speech producers have a basic grasp of the legal framework in the Czech Republic and know how to avoid criminal offences for acts such as open calls for violence towards specific individuals (but even such messages occurred in the dataset). This is related to another inherent feature of hate speech and a related methodological obstacle. Hate speech is mostly contextual. Furthermore, a dataset collected by automated keyword search would not cover hateful content not mentioning any of the selected keywords. For example, a contextually clearly hateful statement such as “We need to exterminate those people” posted in a discussion about migrants will not be included in the dataset, while the same statement mentioning “Syrians” or “Africans” will be. In this respect, the results of this analysis are significantly limited. At the same time, it means that the collected data probably constitute only a small part of the total amount of hateful content on Czech Facebook and we can safely assume that the reality is even more troublesome.

I decided to apply this broad definition of hate speech also because it could help me grasp the phenomenon of hate speech in all of its complexity. The advocates of free speech could argue that an appropriate definition of hate speech covers only direct attacks against specific persons, while broad attacks against large, abstract groups of people are less harmful and their prohibition would be a restriction of the freedom of speech. However, Alex Brown points out that these two sorts of hate speech lead to two different legal approaches. The first category (direct attacks) is regulated by civil law because it is primarily a grudge between two individuals. The second category is subject to criminal punishment because these acts are primarily harmful to the entire society [Brown 2015].

Clay Calvert describes the same dichotomy, only through the lens of communication theory. In the first case, we can apply to hate speech the transmission model of communication (these is a message from a source to an audience). In the second case, we can use the ritual model of communication – in the long term, the attacks against entire groups of people support negative attitudes against these groups, create a discriminatory environment and curtail their fundamental liberties and social participation [Calvert 1997].

We also have to consider the seriousness of the hate speech in terms of real impact on the victims. We could also argue that the most important cases of hate speech are those with a direct, immediate and obvious impact (physical violence, verbal attacks, clearly unlawful discrimination). However, in most cases, there are less visible effects such as psychological trauma and lack of meaningful participation in society [Gelber, McNamara 2015]. These effects could be linked to the aforementioned Brown’s second category of hate speech (broad attacks against abstract groups of people) and Calvert’s ritual model of hate speech proliferation.

Working with the basic linear model of communication, this analysis strives to find out who the main producers of hate speech against migrants in the Czech Republic are, how the hateful content is spread on Facebook, what the main narratives and themes of the hate speech are, and how the communication activities of mass media, politicians and other opinion leaders on Facebook influence the process of proliferation of hate speech.

It is important to determine the basic demographic attributes of the hate speech producers such as gender, age, education or occupation. Studies dealing with the subject of hate speech often focus on detailed analysis of content, without any deeper insight into the personalities and lifestyles of the producers, which does not benefit further application of research results in possible educational and awareness-raising efforts [Zavoral 2015].

The identification of common narratives and themes in the hate speech content was deemed important due to the preliminary research. Soon, it became apparent that the public discourse was being significantly influenced by various manipulative messages and hoaxes. This type of content often deals with particular topics such as criminality of migrants, threat of terrorism, cultural differences etc. We could thus deduce that hate speech is based on fear of those particular issues that were perceived by hate speech producers as problematic. However, this deduction remained largely unconfirmed – in a major part of the data analyzed, there were no elaborate narratives to be found, except for general hatred and distrust to various migrant groups. It can be assumed that the hoaxes based on specific narratives are passively perceived as a “proof” of hate speech producers’ fears, but their very content was not replicated in further hateful expressions. Thus, the analysis of such narratives could be (also for the sake of brevity) omitted from this article.

The question of reception and influence of the hate speech content was largely omitted from this analysis, both due to the research methods chosen and to the inherently cyclical nature of SNS communication whereby people are both producers and receivers of the message.

Because of various technical and logistical constraints (most notably the numerous privacy settings of Facebook and its lack of open API for the development of research tools), a mixed-methods analysis was performed. The collection and initial analysis of datasets was performed by the Social Insider analytics tool³, which is able to browse and download posts, comments and other communication content from most of the publicly visible pages and profiles on Facebook in the Czech Republic. The datasets were collected and sorted by five different groups of keywords. The first category, “Islam”, contained all communication content dealing with the specific topics of Islam, Muslims, Islamic terrorism etc.⁴ The second category, “Migration”, contained expressions dealing with the general issues of migration and refugees.⁵ The third category, “Africa”, comprised of specific mentions of migrants and people from all parts of Africa (keywords regarding ethnicities and nationalities, racial slurs etc.) The fourth category comprised of content regarding significant groups of migrants in the Czech Republic other than refugees and migrants from Africa and the Middle East, i.e. Ukrainians and the Vietnamese. Regarding the amount of data amassed, it soon became apparent that the latter two categories were relatively insignificant, since there was virtually no hate speech against those groups of migrants, or (in case of the “Africa” category) the producers of hate speech did not differentiate between various ethnicities, nationalities and religions of migrants and refugees from Africa and the Middle East. Thus, only the first two categories of content were further analyzed.

After the initial computer-assisted analysis, a detailed analysis of publicly visible Facebook pages, profiles, posts and comments of the hate speech producers was performed manually. The first step was random sampling. A random number between 0.0 and 1.0 was assigned to each post/comment etc., these numbered posts/comments were sorted in ascending order and the size of the dataset was cut down to a statistically relevant sample. The size of the random sample was determined with a view to have a 95% confidence level and a 5% margin of error in each case (with respect to the size of original datasets; the size of each random sample was usually in the range of 300–380 posts/comments).

All posts/comments in the random samples were then coded. The coding was supposed to be performed by five coders of various ethnic and gender background. Inter-coder reliability was tested by comparison of their independent coding of a test sample of Facebook comments from the Migration dataset, which were sorted into the categories of hateful, negative, positive, neutral and other, based on the aforementioned definition of hate speech. The results among four coders differed by less than 10% and were thus deemed appropriate; one coder’s results differed by a significant margin, so the study continued with the four most reliable coders. The analysis of the Facebook profiles (age/gender determination etc.) was performed in the same way. The results were further triangulated by comparison to other available studies and datasets.

Who are the haters?

Hate speech on Facebook is not a devious, well-planned conspiracy. Considering both the common sense and the data analyzed, it is obvious that hateful content is not produced and

spread solely by some well-organized clique or organization, but by a larger and much more vaguely defined part of the general population. At the same time, extremist groups, politicians and other opinion leaders do play a significant role – it is only that their part in the process of hate speech proliferation is considerably smaller than it may appear at first sight.

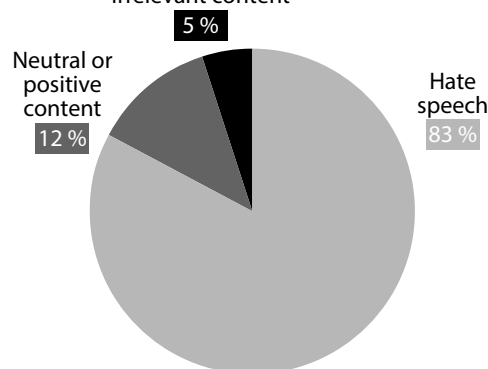
Who are the “haters”, then? In the “Islam” and “Migration” datasets, 49 000 and 88 000 Facebook posts and comments were collected during July and August of 2015. The overlap between both datasets was about 30–40%, clearly indicating that a significant part of the hate speech producers did perceive Muslims and migrants as a somehow connected group. It is also necessary to point out that this could be influenced by some actors who try to use the fear of migrants to propagate islamophobia or vice versa.

Within the Islam dataset, more than 10 000 people and groups posted at least once in the period of time analyzed. However, only 222 authors published more than 10 comments and posts. Out of these most prolific authors, over 80% (184) published hateful content. Out of those 184 user profiles, only 147 can be attributed to single private persons (the rest were page profiles). This ratio of approx. 80% of hateful comments to 20% neutral, positive or irrelevant ones (with respect the given topic) was observed in most of the analyzed datasets, with only a minor shifts in one or the other direction. There were also no significant differences between the groups of most prolific authors (more than 10 published comments or posts) and random samples of all authors –in terms of both prevalence of hateful content (about 60–80% of hateful content to 40–20% of non-hateful content, with a more even balance in the random sample) and other aspects (gender, education etc.)

Regarding the gender of both the most prolific group and the random sample of -hate speech producers, it appears that most of them are males, with a male-to-female ratio of approx. 65% to 35% (both in the Islam and the Migration datasets).

In the Migration category, there were approx. 88 000 Facebook posts/comments published in the time period analyzed. Out of the random representative sample (N = 377) of authors, 236 published hateful or very negative posts/comments towards the given group (migrants in general), 120 published

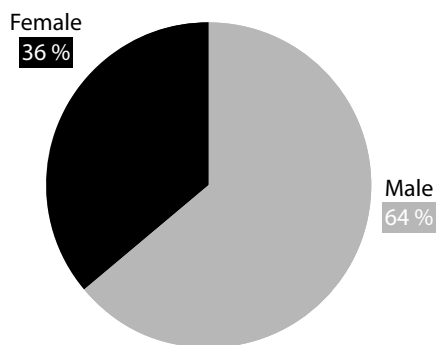
Graph 1. Presence of hate speech in Facebook posts of the most prolific authors – the “Islam” category
Irrelevant content

Note: The most prolific authors are those who published at least 10 Facebook posts or comments containing the keywords for the selected category (“Islam” in this case) in the time period analyzed.

Source: Own research (N = 138)

Graph 2. Gender structure of the most prolific hate speech producers – the “Islam” category

Note: In this case, the most prolific authors are those who published at least 10 Facebook posts or comments containing the keywords for the selected category (“Islam” in this case) in the time period analyzed and their posts/comments were identified as hate speech. Out of 184 members of the original group, it was possible to determine gender in 138 cases (the rest were either page profiles or profiles with gender-neutral nicknames without any possibility of further identification).

Source: Own research (N = 138)

neutral or irrelevant content and 21 published positive content. Regarding the gender structure of hate speech producers in this category, it was possible to determine the gender of 212 individuals. 142 were male and 70 female.

One of the most interesting features is the average age of the hate speech producers. Further determination or approximation of age was possible for 97 people from the group of the most prolific hate speech producers in the Islam category. Almost none of the authors were younger than 25 or older than 60 years (only 2 users under 25 and 2 users over 60 – however, especially the upper age limit could be skewed due to the generally lower numbers of elderly Facebook users). Almost all of them fell into the 35–45 age cohort (44 people) or the group of 45–60 years old (31 people). In general, the average hate speech producer can be accurately described as a middle-aged male between 35 and 50 years old.⁶

Education level was determined only in a minority of cases (29 persons). Such quantity is too low to make any substantial judgments. However, it is still interesting to point out that these indicative numbers suggest that almost all of the more

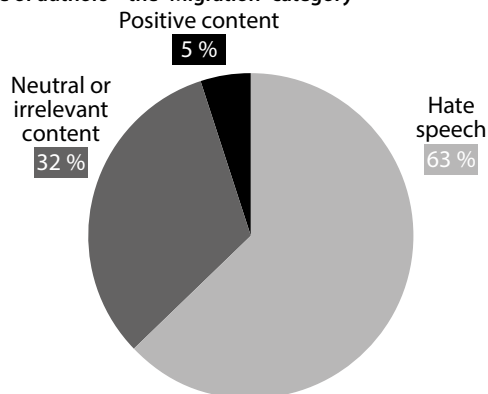
prolific hate speech producers have completed secondary education, while a significant number of university graduates were found as well. Almost all of them (when explicitly shared) had a degree in engineering, economics, IT and such. The average number of friends among all the analyzed samples (both, most prolific authors and random samples) was around 120–160. Although one may presume that the most prolific authors (i.e. the potential opinion leaders) would have more Facebook friends than the average sample of hate speech producers, this analysis did not confirm such a theory.

Regarding the geographical distribution of hate speech producers, no significant conclusion could be reached. Judging by the publicly available profile information, it seemed that the authors were distributed across the Czech Republic analogically to the general population. However, this result may be skewed due to lack of available open data, various modes of user behavior and issues with Facebook location settings.

When compared with the overall statistics of all Facebook users in the Czech Republic (as presented by the Facebook Audience Insights tool), it is obvious that there was an unusually high number of men in our sample (the entire Czech Facebook audience is divided evenly, with 51% being women and 49% men) and its members were older than the average Czech user (about 24% of the entire Czech Facebook audience falls into the 18–25 age cohort).⁷

What conclusion could be made of the analysis of the demographical background of both the most prolific and the randomly selected producers of hate speech? First of all, we can tell who is not a typical hate speech producer on Facebook. There were just a few students or elderly people. Both elites and socially marginalized people were under-represented as well.⁸ The resulting situation could be described as a triumph of the average, ordinary man. It is also necessary to point out that the absolute majority of hate speech producers on Facebook have few or no memories of the Communist regime in Czechoslovakia and their opinions and behavioral patterns were formed long after the revolution of 1989. Although an influence of the authoritarian regime on the population’s behavior and opinions could not be disproved, it was at best indirect. However, there is an urgent need to further research the communication patterns of elderly people (i.e. the age group that was directly

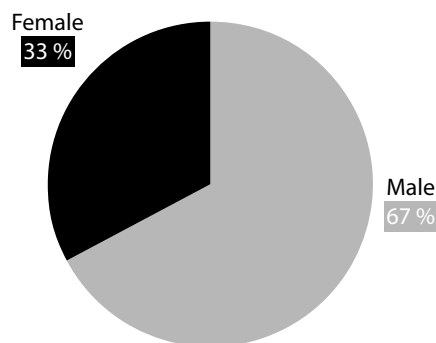
Graph 3. Presence of hate speech in Facebook posts of a random sample of authors – the “Migration” category

Note: The random sample was set as 377 authors out of the 88 000 posts/comments in the given dataset collected during the time period analyzed.

Source: Own research (N = 377)

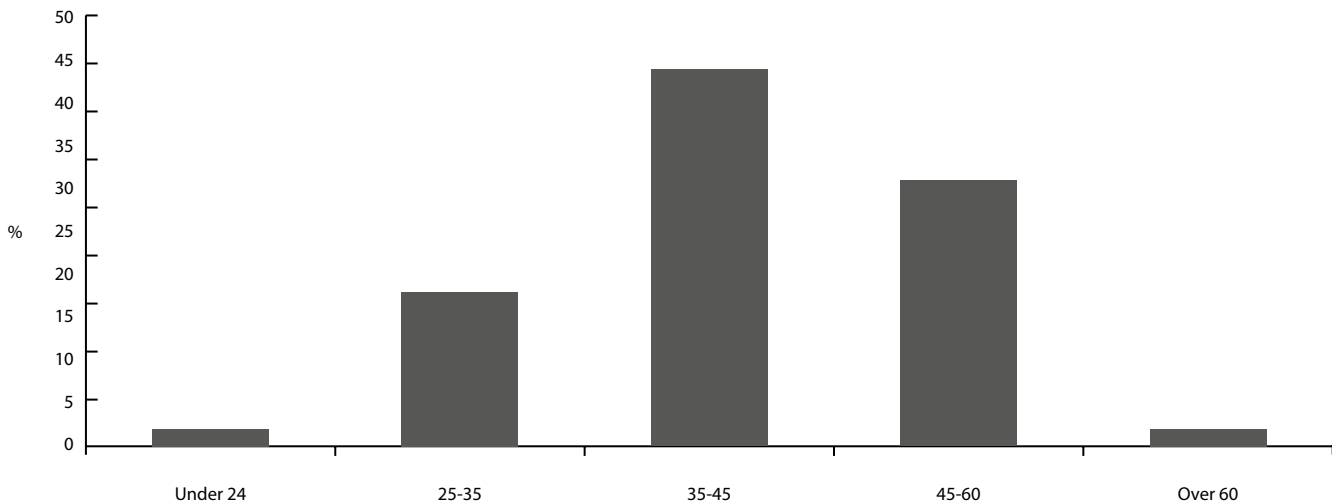
Graph 4. Gender structure of a random sample of hate speech producers – the “Migration” category

Note: Out of the random sample of 377 authors in the Migration category, there were 236 hate speech producers. It was possible to determine the gender of 212 individuals.

Source: Own research (N = 212)

Graph 5. Age of prolific hate speech producers – the “Islam” category

Note: In this case, the most prolific authors are those who published at least 10 Facebook posts or comments containing the keywords for the selected category (“Islam” in this case) in the time period analyzed and their posts/comments were identified as hate speech. Out of the 184 members of the original group, it was possible to determine age in 97 cases.

Source: Own research (N = 97)

affected by living under the authoritarian regime), who may not be active on Facebook but could frequently use other digital channels such as e-mail.

Places and channels – where do they hate?

Just as any other communication platform, Facebook (and SNS in general) is a complex environment with an uneven structure – some pages and users are more influential than others, some types of messages spread faster, communities and users behave in a multitude of ways. One of the key research questions was to determine where (i.e. through which pages and profiles) and how the hateful messages are created, shared and amplified. As always, a precise answer would require a separate study and even that would be insufficient – the SNS environments are especially fluid and communication schemes may change frequently. Nevertheless, we can sketch possible scenarios, based on the available data, that could serve as preliminary hypotheses for further research.

When looking at the datasets collected, it appears that the majority of hate speech content is produced and spread in small, seemingly private (at least in users’ perception, not according to the Facebook settings)⁹ communication exchanges; under articles posted on individual user profiles; etc. One could presume that the pages of various extremist movements such as the *Islám v České republice nechceme* (IVČRN)¹⁰ play a significant role in hate speech proliferation, but in relative terms, this does not appear to be the case. The role of these pages is more likely that of an opinion leader and agenda setter – they bring various hateful narratives into the public discourse, but the largest part of the proliferation effort is done by unorganized individual users, motivated by their own opinions and convictions.

This can be confirmed by the results of an analysis of all the datasets combined – in absolute terms, the influential extremist pages such as IVČRN were quite prolific authors of comments and posts (dozens of comments and posts every month), but in relative terms, their contributions were only a

drop in the sea of hateful content on Facebook in the Czech Republic. Different reach of posts of various Facebook profiles and accounts should be taken in consideration (judging by the Facebook Insights tool, the monthly audience reach of pages such as IVČRN has to be in the hundreds of thousands of people), but this factor has to be omitted due to the technological limitations of the tool used for this analysis. Even then, it remains obvious that extremist groups and politicians should not be considered as the single cause of hate speech proliferation on Czech Facebook.

Media and hate speech

The role of mass media in the process of induction and aggravation of hate speech cannot be overlooked. One of the most interesting findings of this analysis is the fact that the hate speech producers themselves seldom create any substantial shared content such as articles or videos. In contrast, many hateful comments occur through sharing and subsequent discussion of articles produced by online news outlets, blogs or TV channels. Seemingly neutral online news articles with headlines such as “Number of Syrian refugees in the EU is rising” are often shared with hateful intent and create a basis for further hateful discussion among friends or like-minded group members.

Although a detailed analysis of this phenomenon would require another article, Garth Jowett’s take on the dynamics of propaganda is worth mentioning. According to his analysis, for a propagandist such as an extremist group or politician, it is much more efficient to push his messages through respected mass media and not *through his own branded communication channels, which could be naturally perceived as biased and untrustworthy [Jowett, O’Donnell 2012: 25–26]. It is not necessary to convince every single member of the public that a certain ethnicity or a religion constitutes a problem – one just has to convince the journalists that it is worth discussing. In a local media environment defined by transformation, uncertainty, frequent layoffs and disintegration of professional

routines [Balčytienė et al. 2015], such a tactic often proves to be very effective.

A brief observation shows that when there were any URL links in the Facebook posts analyzed (also containing hate speech), they mostly did not link to any fringe groups' or alternative news sites, but to mainstream mass media portals such as iDnes.cz or Novinky.cz (dozens of shares every month). The only exception to this rule was the clickbait-heavy alternative news portal Parlamentní listy, which was the most popular in terms of "hateful shares" (hundreds of shares every month). What that means for the journalists is up for debate. Although no one can prevent a possible hateful misuse of his otherwise harmless article or TV report, there are certain things that can be suggested – for example, tabloid-style headlines or securitization of the refugee issues in news articles appear to have the potential to proliferate and incite hate speech.

The roots of hate. Platform design

If we want to look for the root causes of the existence of hate speech, we should probably delve into a complex socio-political analysis; however, that is not the goal of this article. The proliferation of hate speech against migrants on Facebook certainly has many causes, including various individual and social frustrations, insecurities, undeniable structural issues and geopolitical threats, and psychological phenomena. Out of many possible points of view, there is one that should be discussed in detail here. One of the causes of quick aggregation and spreading of hateful content on Facebook is the design of the platform itself. Many authors [Morozov 2012; Pariser 2011] have already pointed out various dangerous flaws in the platform design, mostly motivated by commercial interests.

The fact that Facebook strives to keep the users on the site as long as possible by using various tricks and optimizations, in order to maximize advertising profits, is not explicitly harmful or dangerous, as long as the system is used for purposes that are not primarily political. However, when politics, civic activism and public discussion come into play, things get more complicated. Social networks tend to create highly homogeneous communities of like-minded people, who then further radicalize their opinions [Liao, Fu 2013; Conover et al. 2012; Yardi, Boyd 2010]. Furthermore, highly emotional messages tend to go viral more often than tamer content [Berger, Milkman 2012]. On a very basic level, this could be illustrated by the frequent use of the so-called clickbait headlines.¹¹

Some of the Facebook features may also launch a spiral of silence [Noelle-Neumann 1974], or, as we may say in this context, a spiral of hate. The network constantly suggests popular pages or articles which the user might like. This seemingly innocent feature can have a grave impact if hate speech is involved. In the time period analyzed, hate speech against migrants was quite prominent on Czech Facebook. In such situation, if a user likes any article or page dealing with migration issues, the network could (and often did) propose that the user might like a highly viral article or page – obviously, with a hateful or at least strongly partisan view on the given issue. Thus, even positive educational activities of various actors designed to combat hate speech potentially increase the visibility of viral hateful content – all caused by the questionable platform design.

Political communication against or with hate speech?

From the point of view presented in the previous chapter, the process of creation and proliferation of hate speech and extremist views may appear to be driven only by some mysterious cabal of software coders and omnipotent machines. The role of inadequate platform design and its ineffective human management is important, but other, more sociocentric perspectives have to be considered as well. People do not use SNS and other digital communication platforms in a homogenous and uniform manner. Their patterns of use are dependent on many factors, especially education, age, membership of various social groups, family status etc. The way people use SNS also depends on their political opinions and party affiliations. Right-wing users (when compared to ones of leftist orientation) consider their communication activities as more political, are more active, create dense and more interconnected communities, and express opinions that are somehow more homogenous [Conover et al. 2012; O'Callaghan et al. 2013].

The left-right distinction in Czech politics is different from the US context and the current debate regarding migration is not clearly split along the standard left-right cleavage. However, when we compared the aforementioned camp of hate speech proliferators and their liberal counterparts, we could observe similar dynamics as in the works above.

This basic distinction could be seen even in the simple prevalence of hate speech producers among the most prolific actors in Czech Facebook discussions about migration, refugees and Islam. When compared to the random sample of all authors of the content gathered, the prevalence of hate speech producers in the most prolific group was higher (see Chapter "Who are the haters?"). Another visible specific of the right-wing users' behavior is their open identification with their political opinions. Although no relevant statistics have been produced in the Czech Republic so far, a simple observation can suggest that unlike their liberal counterparts, the members of the anti-migration camp often exhibit various forms of identification throughout their profile and cover photos (nationalist motives, memes or logos of favorite political parties) and thus increase their visibility even further.

Discussing this process, we have to consider the implications for online communication by political parties. It comes as no surprise that various parties and politicians try to exploit certain features of SNS communication and start populist campaigns with a strong viral potential. The most striking example of this tactic is probably the Facebook communication of Czech MP Tomio Okamura, whose strong anti-Islamic and anti-migration rhetoric won him a large base of followers on Facebook.¹² However, regarding the datasets analyzed, it seems that the activities of various politicians do not work as direct incitement of hate speech, but more as agenda setting.

Conclusion

During the summer of 2015, a few notable phenomena related to the issues of hate speech and political communication in general could be observed on Facebook in the Czech Republic. Regarding the sources of hate speech against migrants, it is

apparent that various opinion leaders, populist politicians and extremist movements worked as agenda setters and inspiration sources for their audience, but the largest part of the hateful content on Facebook was produced by ordinary users in small interactions. It is also apparent that most of the hate speech producers published such content only occasionally and the group of extremely prolific hate speech producers was rather small (hundreds compared to dozens of thousands users). The same finding could be applied to various channels of hate speech proliferation – large and well-known extremist Facebook pages play only a minor part and most of the hateful discussion takes place on individual user profiles.

Automatic data collection combined with manual qualitative analysis allows us to find out more about the demographical profile of the hate speech producers. In the given timeframe, most of them were middle-aged men with secondary education and came from a lower-middle class background. Apparently, hate speech against migrants on Facebook is not a prevalent issue among social elites or socially excluded people – if they happen to produce hate speech as well, they probably do so elsewhere.

Considering both local and global political and media discourse in the summer of 2015, it comes as no surprise that most of the hate speech was targeted against refugees, migrants and Muslims, with no clear distinction between those groups. The anti-Islamic agenda fuels anti-migration sentiments and vice versa. To further explore the roots and causes of hate speech, it is necessary to continue studying the very content of hateful messages and identify the most common tropes and opinions therein.

If we focus solely on the environment of social networks, there are a few notable issues that further aggravate the problem of hate speech proliferation. The design of Facebook gives a new dynamic to hate speech. Attractive and highly emotional hateful posts quickly go viral, seemingly neutral news reports are put into new contexts and give rise to additional hateful comments. Due to the features of the Facebook network, like-minded communities of hate speech producers are easily established and expanded.

That being said, we cannot perceive hate speech on Facebook as a problem caused solely by ill-advised platform design. The network, after all, is created by and consists of people. There is an obvious symbiotic relation between mass media and the Facebook audience, one which pushes the journalist to a more emotional, fearmongering and tabloid style of work. The same could be said of politicians, although the exact relations between politicians and the Facebook audience should be a topic of another research study. Then there is the hate speech itself. The analysis of the datasets collected proved that only a small part of the hate speech content consists of explicit slurs and violent verbal attacks that could be easily removed by algorithmic detection. Most of it is more-or-less contextual and many users are smart enough to publish hateful content without explicitly violating the existing laws in the Czech Republic. To combat this issue, broad cooperation of service providers such as Facebook, politicians, law enforcement authorities, journalists and other actors is needed.

Due to its methodological and technical limitations, this analysis was only able to present an observation of basic patterns and correlations. There is a strong need for further qualitative research using a wide array of methods, so that the causal relations of hate speech could be properly understood and answered. Regarding the data analyzed, it could be confirmed that Facebook in Czech Republic was struck by a strong wave of anti-migrant and anti-Islamic hate speech in the summer of 2015. Although the exact causes of this remain to be determined – especially in a country with a very low number of recent migrants and refugees – the factors which allowed this wave to rise are known. The side effects of mass media transformation, the specific features of Facebook communication and a general rise of the logic of connective action in the public discourse were the most prominent among them. As none of these issues will be solved anytime soon, the need for further research on hate speech in online social networks is now greater than ever.

- Balčytienė, Auksė, Péter Bajomi-Lázár, Václav Štětka, Miklós Sükösd. 2015. „Oligarchization, de-Westernization and Vulnerability: Media Between Democracy and Authoritarianism in Central and Eastern Europe.“ *Journal of Media, Cognition and Communication* 3 (1): 119-141.
- Bennett, W. Lance, Alexandra Segerberg. 2012. „The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics.“ *Information, Communication & Society* 15 (5): 739-768, <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661>.
- Berger, Jonah, Katherine L. Milkman. 2012. „What Makes Online Content Viral?“ *Journal of Marketing Research* 49 (2): 192-205, <http://dx.doi.org/10.1509/jmr.10.0353>.
- Brown, Alex. 2015. *Hate Speech Law: A Philosophical Examination*. New York: Routledge.
- Calvert, Clay. 1997. „Hate Speech and its Harms: A Communication Theory Perspective.“ *Journal of Communication* 47 (1): 4-19, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.1997.tb02690.x>.
- Castells, Manuel. 2013. *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Citron, Danielle Keats, Helen L. Norton. 2011. „Intermediaries and Hate Speech: Fostering Digital Citizenship For Our Information Age.“ *Boston University Law Review* (91): 1435.
- Conover, Michael D., Bruno Goncalves, Alessandro Flammini, Filippo Menczer. 2012. „Partisan Asymmetries in Online Political Activity.“ *EPJ Data Science* 1(6): 1-19, <http://dx.doi.org/10.1140/epjds6>.
- Dutton, William H., Anna Dopatka, Michael Hills, Ginette Law, Victoria Nash. 2011. *Freedom of Connection-Freedom of Expression: The Changing Legal and Regulatory Ecology Shaping the Internet*. Paris: UNESCO.
- European Commission against Racism and Intolerance. 2015. „ECRI REPORT ON THE CZECH REPUBLIC (fifth monitoring cycle)“ [online]. Strasbourg: European Commission against Racism and Intolerance [cit. 7. 1. 2016]. Available at: <http://tinyurl.com/j98lfbx>.
- Gelber, Katherine, Luke McNamara. 2015. „The Effects of Civil Hate Speech Laws: Lessons from Australia.“ *Law & Society Review* 49 (3): 631-664, <http://dx.doi.org/10.1111/lasr.12152>.
- Goodwin, Matthew. 2013. *The Roots of Extremism: The English Defence League and the Counter-Jihad Challenge*. London: Chatham House.
- Jowett, Garth, Victoria O'Donnell. 2012. *Propaganda & Persuasion*. London: Sage Publications.
- Kakungulu-Mayambala, Ronald. 2008. „Internet Censorship and Freedom of Expression: A Critical Appraisal of the Regulation of Hate Speech on the Internet“ [online] [cit. 7. 1. 2016]. Available at: <http://tinyurl.com/hxb7wvh>.
- Liao, Q. Vera, Wai-Tat Fu. 2013. „Beyond the Filter Bubble: Interactive Effects of Perceived Threat and Topic Involvement on Selective Exposure to Information.“ *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*: 2359-2368, <http://dx.doi.org/10.1145/2470654.2481326>.
- Ministerstvo vnitra České Republiky - Odbor bezpečnostní politiky a prevence kriminality. 2015. „Čtvrtletní zpráva o extremismu Odboru bezpečnostní politiky MV“ [online]. Praha: Ministerstvo vnitra České Republiky [cit. 7. 1. 2016]. Available at: <http://tinyurl.com/hky3vhq>.
- Morozov, Evgeny. 2012. *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Public Affairs.
- Mrva, David. 2014. „Czech Defence League v kontextu anti-džihádstického hnutí“ [online]. *Rexter* 02 [cit. 7. 1. 2016]. Available at: <http://tinyurl.com/jl5o3bw>.
- Noelle-Neumann, Elisabeth. 1974. „The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion.“ *Journal of Communication* 24 (2): 43-51, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x>.
- O'Callaghan, Derek, Derek Greene, Maura Conway, Joe Carthy, Pádraig Cunningham. 2013. „An Analysis of Interactions Within and Between Extreme Right Communities in Social Media.“ *Ubiquitous Social Media Analysis* 8329: 88-107, http://dx.doi.org/10.1007/978-3-642-45392-2_5.
- Pariser, Eli. 2011. *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding From You*. London: Penguin UK.
- Skocpol, Theda. 2003. *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman: University of Oklahoma press.
- Yardi, Sarita, Danah Boyd. 2010. „Dynamic Debates: An Analysis of Group Polarization Over Time on Twitter.“ *Bulletin of Science, Technology & Society* 30 (5): 316-327, <http://dx.doi.org/10.1177/0270467610380011>.
- Zavoral, Petr. 2015. „Analýza: Valí se na nás hordy verbeže, negrů a primitivů“ [online]. Praha: Hate Free Culture [cit. 7. 1. 2016]. Available at: <http://www.hatefree.cz/blo/analyzy/1049-analyza-verbez>.

Matouš Hrdina is a PhD student at the Department of Media Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University in Prague, Czech Republic. His research deals with the transformation of political communication and civic activism on digital communication platforms.

He can be reached at: matous.hrdina@gmail.com

poznámky

- ¹ This research was supported by the Institute of Communication Studies and Journalism, Faculty of Social Sciences, Charles University in Prague, under Specific University Research project No. 260 231.
- ² The best example of ongoing, yet limited research on this topic are regular studies done by the Hate Free Culture project [Zavoral 2015].
- ³ For a more detailed description, see <http://www.socialinsider.cz/>
- ⁴ Keywords such as: *džihádista; muslim; Arab; mohamedán; machometán; musulman; islámista; Arabáč; Arabák; korán; teror; terorista; muslimové; Arabové; muslimská komunita; muslimák; muslimáci; Arabáci; islamofil; islamofilie; islamismus; islamizace; proislámský; muslimská propaganda; islám migrace; islám uprchlík; islám imigrace; islám azyl; šaría; ručníkář*; in various combinations and search parameters.
- ⁵ Keywords such as: *migrace; imigrace; uprchlický tábor; uprchlíci; uprchlík; přijímací středisko; pobytové středisko zařízení; azylové středisko zařízení; záchytné zařízení pro cizince; přistěhovalec; imigrant; cizinec migrant; azylant; azyl; národnostní menšina; běženec; nelegální pobyt; neregulární pobyt; cizinecká policie; nelegál; ekonomický migrant; finanční podpora uprchlíkům; přistěhovalectví; utečenci; utečenec uzavření hranic; neregulární migrant; žádost azyl*; in various combinations and search parameters.
- ⁶ The age of the Facebook users analyzed was determined either directly (when publicly stated in the Facebook profile) or indirectly (by approximating the age from the profile picture, wherever possible). The same applies to gender. The only way of determining education level was when it was shared publicly, so the statistical relevancy of this finding is not sufficient and it should be perceived only as a superficial insight.
- ⁷ For more data about Facebook audiences in the Czech Republic, see <http://www.facebook.com/ads/audience-insights>
- ⁸ However, it is beyond the scope of this article to explore the reasons for the lower participation of these groups in hate speech proliferation – there could be a variety of factors, most notably different communication habits and low number of social media users in certain social groups.
- ⁹ This phenomenon is worth of a separate case study – user behavior is especially important here, since most of the users probably have a very vague idea of the complex privacy settings on Facebook – although all of the conversations and information exchanges researched were publicly visible, in most cases the user obviously did not perceive them as such, and instead used the standard tropes and modes of private one-to-one conversation, or one within a closed group of friends.
- ¹⁰ “We do not want Islam in the Czech Republic”, commonly abbreviated as IVČRN. An influential Islamophobic movement established in 2009 as a Facebook discussion group, related to various extreme right actors at both local and international levels, such as the English Defence League [Mrva 2014; Goodwin 2013]. It has been mentioned regularly in the national reports on extremism published by the Department of Security Policy of the Czech Interior Ministry [MVČR 2015].
- ¹¹ During the period analyzed, an interesting phenomenon could be observed – in many cases, hate speech was proliferated in discussions about news articles with neutral and informative content, but with very emotional, often misleading headlines suggesting a threat of refugees or migrants. Although this cannot be proved here, we could suspect that online journalists frequently use such headlines to boost the number of visits at their websites.
- ¹² More than 232 000 fans in January 2016.

Abstrakt:

V roce 2015 se na internetu v České republice zvedla vlna nenávistných projevů proti migrantům, zejména muslimského původu. Tento článek prezentuje výsledky výzkumu nenávistných projevů vůči migrantům a uprchlíkům na Facebooku v České republice v létě 2015. Za pomoci kombinované metody analýzy využívající automatický sběr dat a následnou manuální triangulaci výsledků bylo možné odpovědět na některé základní otázky o procesu vytváření a šíření nenávistných projevů na Facebooku. Je zřejmé, že vlna nenávistných projevů proti migrantům v roce 2015 byla cíleně i nezamýšleně podpořena společnými aktivitami různých uživatelů Facebooku (především mužů ve středním věku příslušejících ke střední střídě), propagandistickými aktivitami extremistických skupin, zpravodajstvím masmédií a také designem samotné komunikační platformy.

[statí]

Kritika povinného očkování v ČR – charakteristiky rodičů a diskurzivní rámce, které využívají Jaroslava Hasmanová Marhánková, Jitka Skálová	3
Trendy v porodech mimo partnerství Martina Štípková	14
Spokojenost s bydlením v České republice – výsledky šetření 2001 a 2013 Ladislav Kázmér, Irena Boumová	23
Identity, Activism and Hatred: Hate Speech against Migrants on Facebook in the Czech Republic in 2015 Matouš Hrdina	38

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění vydávaným od roku 2003 Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Martin Ďurdovič, šéfredaktor, Anežka Příběnská, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuricová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava), Lukáš Novotný (FF UJEP)

Zaměření časopisu

Statí vycházejí primárně z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají z dat kontinuálních šetření CVVM i jiných výzkumů. Časopis vedle prvořadého zaměření na téma výzkumu veřejnosti a jejího mínění přijímá i náměty, které se opírají o paradigmaty nabízená sociologií, demografií, politologií, ekonomii, mediálními studii, soudobými dějinami a jinými příbuznými disciplínami.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 400 výtisků.

Naše společnost online: <http://cvvm.soc.cas.cz/>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v. v. i., Jiřská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz

Praha 2016

ISSN 1214-438X (Print), ISSN 2336-1646 (Online)

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

